

Koncentracijski logori i logori smrti za vrijeme Drugog svjetskog rata

Jünker, Hanna

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:033897>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-06**

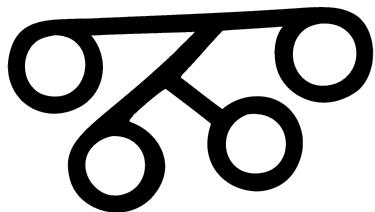

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU
KATEDRA ZA JUDAISTIKU

DIPLOMSKI RAD

**Koncentracijski logori i logori smrti
za vrijeme Drugog svjetskog rata**

Mentor:
Doc. dr. sc. Naida Michal Brandl

Student:
Hanna Jünker

Zagreb, 3. veljača 2021.

Sadržaj

1.	Uvod	2
2.	Stvaranje geta	4
3.	<i>Einsatzgruppe</i>	8
4.	Transport u logore	10
5.	Izgled i funkcioniranje logora.....	11
6.	Logori u Njemačkoj	15
6.1.	Bergen-Belsen	15
6.2.	Buchenwald.....	16
6.3.	Dachau	17
6.4.	Dora-Nordhausen ili Dora-Mittelbau.....	18
6.5.	Flossenbürg	19
6.6.	Mauthausen	20
6.7.	Neuengamme.....	21
6.8.	Ravensbrück.....	22
6.9.	Sachsenhausen-Oranienburg	23
7.	Logori u Poljskoj.....	24
7.1.	Auschwitz	25
7.2.	Chelmno.....	30
7.3.	Majdanek	31
7.4.	Globočnik logori smrti.....	33
7.4.1.	Bežec	34
7.4.2.	Sobibór	36
7.4.3.	Treblinka.....	37
8.	Logori u NDH.....	39
8.1.	Danica	41
8.2.	Sustav logora Gospić-Jadovno-Pag	42
8.3.	Jasenovac	44
9.	Logori na područjima pod talijanskom okupacijom	46
10.	Progon Roma.....	51
11.	Marševi smrti	53
12.	Procjena broja žrtava	55
13.	Zaključak	59
	Literatura.....	61

1. Uvod

Koncentracijski logori su mjesta masovnog zatočenja domaćeg ili stranog civilnog stanovništva (katkada i vojnika) u izoliranim većim ograđenim prostorima. Kriteriji zatočivanja mogu biti individualni, a mogu obuhvatiti i čitave kategorije stanovništva (masovni politički, nacionalni, vjerski i rasni progoni). Predstavljaju jedan od najdrastičnijih oblika masovnog nasilja, zastrašivanja i terora nad stanovništvom cijele države ili više država. Koncentracijski logori se izgrađuju kao područja ograđena žicom (često s električnim nabojem), s gustom mrežom stražarnica i zgradama (najčešće barakama, brzo podignutim za prihvrat velikog broja ljudi) u kojima su zatočnici lišeni najosnovnijih ljudskih prava. Prvim pravim koncentracijskim logorima smatraju se logori na Kubi (1895. – 1898.) u kojima su Španjolci konfinirali civile pojedinih provincija, kako bi spriječili njihov dodir s ustanicima. Što se tiče koncentracijskih logora vezanih uz totalitarne sustave, valja spomenuti da je prva raširena mreža logora s velikim brojem zatočenika stvorena u SSSR-u.¹ Radni logori ostali su glavno obilježje sovjetskog sustava koncentracijskih logora, gdje su zatvorenici bili slani u udaljene krajeve gdje je nedostajalo radne snage, poznati pod nazivom *gulag*².

Prvi koncentracijski logori u Njemačkoj još nisu bili onoga tipa kakve je izgradio SS (*Schutzstaffel*, Zaštitni odjel). Bilo ih je oko pedeset, a otvorio ih je 1933. godine uglavnom SA (*Sturmabteilung*, Jurišni odredi). Većina se nalazila u Berlinu i okolici, a nekoliko ih je bilo i u drugim krajevima Njemačke.³ Nationalsocijalističke vlasti su i za logore smrti koristile naziv koncentracijski logori, izjednačivši ih tako s mrežom logora koji su nastali odmah nakon Hitlerova dolaska na vlast, a čija je prvobitna namjena bila suzbijanje političkih protivnika, nonkonformista, a od 1939. godine i svih onih koji su predstavljali opasnost za nacizam u Europi koju je okupirala njemačka vojska. Historiografija, međutim, takve logore označava logorima smrti kako bi se naglasila njihova posebna svrha, određena čak i posebnom arhitekturom, koja nije predviđala prostor za prihvrat dopremljenih ljudi jer su skoro svi bili unaprijed predviđeni za uništenje.⁴ Za razliku od koncentracijskih logora za čije su postojanje svi znali i koje su režime koristili za zastrašivanje mogućih protivnika, Treći

¹ „Koncentracijski logori“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32708>, 24. 09. 2020.

² GULAG (*Glavnoe Upravljenie Lagerej*) je bio poseban odjel koji je upravljao logorima i postojao je od 1928. do 1955. godine.

³ Kogon, E., Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracionih logora, Globus, Zagreb 1982., str. 29.

⁴ Cravetto, E. (ur.), Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 392.

Reich je logore smrti sakrivao od javnosti.⁵ Koncentracijski logori poput Dachaua i koncepcijski su se razlikovali od logora smrti poput Treblinke, koji nisu ni postojali sve do sredine rata. Nejasnoće dodatno pojačava složena povijest Auschwitzta, koji će se kasnije razviti i pretvoriti i u koncentracijski logor i u logor smrti.⁶ Često se naglašava razlika i između „radnih logora“, no treba također naglasiti da naziv za radni logor maskira istinu jer je i rad na takvom mjestu vodio u smrt.⁷

Ljudi koji su zatvarani u logore bili su politički protivnici,⁸ pripadnici „manje vrijednih rasa“ i „rasnobiološki manje vrijedni“, kriminalci i „asocijalni“.⁹ Židovi i Romi pripadali su drugoj kategoriji.¹⁰ Sve grupe zatvorenika u koncentracijskim logorima morale su nositi vanjske oznake, koje su im bile prišivene na odjeću, i to broj i obojeni trokut na lijevoj strani prsa, kao i na desnoj nogavici. Crvena boja trokuta je bila rezervirana za političke zatvorenike, a oni koji su bili po drugi put dopremljeni, tzv. povratni slučajevi, dobili bi poprečnu prugu iste boje iznad gornjeg ruba trokuta koji je bio okrenut naopačke, vrhom prema dolje. Zeleni trokut su nosili kriminalci, ljubičasti Jehovini svjedoci, crni asocijalni, ružičasti homoseksualci, a smeđi trokut su nosili Romi. Židovi su ispod svojih crvenih, zelenih, crnih ili drugih oznaka nosili još i poprečno položeni žuti trokut, od čega bi nastala šestokraka zvijezda. Strancima je na trokut bilo utisnuto početno slovo njihove nacionalnosti.¹¹ Ideolozi nacizma namijenili su Poljacima, Česima, Rusima i južnim Slavenima ulogu manje vrijednih sluga, ropskih radnika u Hitlerovom Novom poretku dok su jedino Židovi morali nestati s lica zemlje. Svakog židovskog muškarca, ženu i dijete trebalo je uništiti. Protiv europskih Židova stavljen je u pokret cjelokupni mehanizam Trećeg Reicha - policija, željeznice, golem birokratski aparat, industrijski potencijal, vojska itd.¹² Bio je to sistematski pokušaj nacističke Njemačke da uništi cjelokupno europsko židovstvo, poznat kao Holokaust. Ubijanje Židova u okupiranim zemljama Europe trajalo je neprekidno više od četiri godine. Do trenutka kada je Treći Reich konačno poražen, šest milijuna europskih

⁵ Cravetto, E. (ur.), Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 396.

⁶ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 25.

⁷ Sofsky, W., The Order of Terror: The Concentration Camp, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 7.

⁸ Komunisti, socijaldemokrati, ali i njemačka inteligencija koja se nije slagala s nacističkom ideologijom.

⁹ Skitnice, šverceri, pijanci, sitni džepari, svodnici.

¹⁰ Kogon, E., Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora, Globus, Zagreb 1982., str. 35

¹¹ *Ibid.*, str. 38.

¹² Mirković, M., Holokaust - najgnusniji zločin u povijesti svijeta, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 87.

Židova, među njima milijun i pol djece, na okrutan je način ubijeno.¹³ Židovski genocid je počinjen u ime čisto ideoloških razloga i planirao je uništenje grupe u njenoj ukupnosti, uključujući i djecu. Nije moglo biti iznimaka ni preodgoja za bića koja su, po njihovoj ideologiji imala biološku manu sve do djedova.¹⁴

2. Stvaranje geta

Geto općenito označava gradsku četvrt u kojoj žive pripadnici neke diskriminirane manjine (vjerske, socijalne, rasne, nacionalne). Geto u kontekstu ovog rada je odvojeno gradsko područje u kojem su Židovi bili prisiljeni živjeti ili su se ondje slobodno nastanjivali. Već 1051. na crkvenom koncilu u Narbonnei, potom u Mainzu 1310. i Valenciji 1338. odlučeno je da se Židovi odvoje od kršćana. Međutim, povijest je zabilježila prvu pojavu geta tek 1516. u Veneciji, gdje su Židovi izdvojeni u posebnu gradsku četvrt – otok (*Ghetto*), pokraj lijevaonice željeza.¹⁵ Većina je geta imala svoj odvojeni komunalni život (vlastita uprava, sudovi, dućani, banke itd.). Obično su to bile skućene i nezdrave četvrti, okružene zidom s nekoliko vrata, koja su se noću zatvarala. Najpoznatija su bila geta u Rimu, Firenci, Padovi, Parizu, Moskvi, Varšavi, Pragu, a u Hrvatskoj u Dubrovniku i Splitu. Nakon Francuske revolucije, geta na zapadu postupno nestaju, zadržavajući se još u nekim istočnoeuropskim i muslimanskim zemljama.¹⁶

Prije detaljnijeg teksta o getima, ne smije se zaboraviti da se neko vrijeme razmatrala mogućnost o masovnom deportiranju poljske židovske zajednice na Madagaskar. U okviru ideje o miroljubivoj emigraciji, poljske vlasti počinju razmišljati o ovom prijedlogu već 1937. godine. Sljedeće godine to je poslužilo kao podloga za raspravu između najviših čelnika Trećeg Reicha, ali kako je bilo nemoguće dobiti pristanak Francuske, čija je kolonija bio ovaj veliki afrički otok, projekt je privremeno stavljen *ad acta*. Ponovo ga je počeo razmatrati šef SS-a Heinrich Himmler u svibnju 1940. godine, kada se već očekivao pad Pariza. Međutim, prijedlog se nije mogao realizirati, što zbog tijeka rata, a što zbog niza konflikata koji su

¹³ Mirković, M., Holokaust - najgnusniji zločin u povijesti svijeta, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 80.

¹⁴ Bruneteau, B., Stoljeće genocida: Nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande, Politička kultura, Zagreb 2005., str. 98.-99.

¹⁵ Odatle i naziv otoka, jer tal. *getto*, venecijanski *ghèto* znači lijevaonica.

¹⁶ „Geto“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=21859>, 24. 09. 2020.

buknuli između njemačkih vlasti kojima je Hitler povjerio upravljanje zauzetim područjima. Umjesto privremenog rješenja, geta su postala nešto dugotrajnije rješenje.¹⁷

Reinhard Heydrich, Himmlerova desna ruka, 21. rujna 1939. godine donio je proglas kojim naređuje zatvaranje svih Židova u geta u velikim gradskim središtima. Ovim se dekretom predviđalo da će u kratkom roku stanovništvo geta biti premješteno dalje prema istoku. Tada bi oslobodili prostor u okupiranoj Poljskoj, zbog planova o etničkom premještanju stanovništva iz srednje i istočne Europe više prema istoku, a tek naseljena područja morala su biti za svaki slučaj očišćena od „elemenata niže rase“.¹⁸ Međutim, nacisti tada nisu smatrali njemačke Židove najvećom prijetnjom, već su to bili *Ostjuden*¹⁹ odnosno istočni Židovi koji su ih svojim rasnim tipom natjerali na osnivanje geta da bi ih odvojili.

Prve deportacije započele su 1939. godine u Beču i zapadnom dijelu Čehoslovačke, koja je okupirana i pretvorena u Češkomoravski protektorat, da bi se potom proširile na istočnu Poljsku, koju je okupirala njemačka vojska. U cijeloj Poljskoj otvoreno je čak 400 geta.²⁰ Veliku je ulogu imao i pritisak civilne administracije Generalne vlade Poljske, kojom je upravljao Hans Frank, koji je, vidjevši kako se u njegovim getima gomilaju milijuni Židova deportiranih iz Reicha i iz pripojenih pokrajina zapadne Poljske, pa je razmišljajući na higijenski i tehnokratski način, govorio samo o „beskorisnim ustima“.²¹

Za geta, koja su postala tako prepoznatljiva značajka nacističkog proganjanja Židova u Poljskoj, nikada se nije predviđalo da će postati ono što su postala. Od početka se namjeravalo da geta budu samo privremena mjera - mjesta u kojima će se zatočiti Židove prije nego ih se deportira na neko drugo odredište.²² U stiješnjeni prostor geta stjerane su stotine tisuća ljudi. Židovi su umirali od gladi, bolesti, epidemija te od mučenja kojima su bili podvrgnuti i gdje su bili brutalno ubijani, posebno u vrijeme tzv. evakuacija.²³ Svaki geto se razlikovao u mnogo aspekata, poput unutarnjeg uređenja, ekonomije, kulturnih karakteristika, društvene strukture itd. U daljnjem tekstu bit će opisani oni najpoznatiji.

¹⁷ Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 382.-383.

¹⁸ *Ibid.*, str. 382.

¹⁹ Naziv potječe iz razdoblja nakon Prvog svjetskog rata od židovskog novinara Nathana Birnbauma i odnosi se na Židove s istoka, koje nije podnosio.

²⁰ Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 380.-383.

²¹ Bruneteau, B., *Stoljeće genocida: Nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande*, Politička kultura, Zagreb 2005., str. 81.

²² Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 36.

²³ Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 390.

Varšavski geto je bio najveći geto u okupiranoj Poljskoj s oko 460 000 stanovnika na vrhuncu postojanja, ali i najveći europski geto koji je ikada postojao. Prije invazije Nijemaca, Varšava je bila političko i kulturno središte židovstva u istočnoj Europi. Getom u Varšavi je iz Krakova upravljao Hans Frank koji je geto zatvorio i zidinama izolirao od ostatka svijeta u studenom 1940. godine. Da bi se oko 138 000 Židova moglo preseliti u geto, iz svojih domova je iseljeno oko 113 000 Poljaka. Nakon zatvaranja, u naredna četiri mjeseca, broj stanovnika geta je narastao za još 100 000.²⁴ Bili su stiješnjeni na maloj površini - mnoge obitelji su živjele u jednom stanu, bez mogućnosti rada, bez kontakta s okolnim svijetom.²⁵ U 1941. godini u getu je umrlo 43 000 ljudi, većinom od epidemije tifusa. Dnevna prehrana u getu po osobi sadržavala je manje od 200 kalorija, stoga se osamdeset posto hrane krijumčarilo kroz zidine. Deportacije iz geta u Treblinku započele su u drugoj polovici 1942. godine, nakon konferencije u Wannseeu. Oko 250 000 Židova deportirano je u deset tjedana. Drugih 20 000 Židova ubijeno je u getu ili poslano u logore za prisilni rad. U getu je ostalo manje od 60 000 stanovnika i među njima su se nalazili oni koji će biti zaslužni za skori ustanak.²⁶ Naime, bilo je naređeno iseljavanje iz geta i svakog dana bili su opkoljeni pojedini blokovi kuća i tko se našao u stanu ili ulici morao je napustiti geto. Dovodilo ih se na kolodvor i guralo u teretne vagone. Pozivali su Židove da se dobrovoljno javljaju za transport prema istoku, gdje će život biti mnogo lakši nego u tijesnom getu. Da bi ih se natjeralo na poslušnost, opskrba živežnim namirnicama bila je smanjena, a dovod vode obustavljen. Počela je organizacija ustanka, nabavljalo se oružje, gradili su se bunker i podrumima i osnivale su se male borbene grupe. Mnogi su bili uhvaćeni s oružjem u rukama i odmah ustrijeljeni, jednako kao i oni izvučeni iz kuća i skrovišta. Mir je trajao jedan dan nakon povlačenja esesovaca, međutim Himmlera je ustanak natjerao na uništenje cijelog geta. Nijemci su napali geto 19. travnja 1943. godine kada su se vratili s tenkovima i palili kuće, nakon čega je uslijedio i napad avionima i paljenje cijelog geta.²⁷ Nakon četiri tjedna ustanak je bio ugušen, tisuće Židova je pobijeno, a preživjeli su odvedeni na istok. Tada je i geto srušen sa zemljom.²⁸

Geto u Łódžu osnovan je 1940. godine i nalazio se u istoimenom gradu, velikom industrijskom centru Poljske u zoni Warthegau, anektiranoj od strane Reicha. Prije rata oko

²⁴ Cheyette, B., *The Ghetto: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2020., str. 46.-47.

²⁵ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 167.

²⁶ Cheyette, B., *The Ghetto: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2020., str. 47.-48.

²⁷ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 168.-170.

²⁸ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 388.

trećine populacije ovog područja, odnosno oko 230 000 ljudi činili su Židovi koji su tamo živjeli oko 150 godina. Odlučeno je preseliti sve Židove u sirotinjske četvrti gdje je već živjelo oko 60 000 Židova. Te zanemarene četvrti sastojale su se uglavnom od drvenih kuća i neasfaltiranih ulica. Bile su gusto naseljene i stoga pogodne za širenje raznih bolesti, bez grijanja, kanalizacije i zahoda. Od oko 31 000 uglavnom jednosobnih stanova samo ih je 725 imalo tekuću vodu. Većina nije imala struje, ali svjetla ionako nisu bila dozvoljena od 20 sati navečer do 6 sati ujutro. Kako je geto u Łódžu bio mjesto za prisilni rad, a hrane je bilo izrazito malo, smrtnost u getu se iz mjeseca u mjesec povećavala. Na području Warthegaua se nalazilo još šezdeset geta koji su do rane 1943. godine ispražnjeni, gdje su sposobni za rad poslani u Łódź, a ostale je dočekala smrtna kazna u Chelmnu koji se nalazio osamdesetak kilometara sjeverozapadno od Łódža. Do kraja 1942. godine u Łódź je poslano i 20 000 Židova sa zapada, iz gradova poput Berlina, Beča, Praga i Frankfurta, dodatno iscrpljujući već kritično slabe resurse geta. Do 1943. godine u getu je boravilo oko 70 000 prisilnih radnika koji su radili u 117 tvorničkih radionica. U rujnu 1944. godine određena je likvidacija geta i njegovi stanovnici su deportirani u Auschwitz.²⁹ Bio je to zadnji aktivni geto u kojemu je umrlo više od petine od 164 000 ljudi koje su živjele na području površine nešto manje od četiri kvadratna kilometra.³⁰

Krakovski geto osnovan je tijekom ožujka 1941. godine i u granice geta bilo je satjerano između 15 000 i 17 000 Židova. Njegova ionako mala površina u dva je navrata, nakon deportacija u lipnju i listopadu 1942. godine bila smanjena. Posljednja se deportacija zbilila 13. i 14. ožujka 1943. godine, označujući kraj geta, a ujedno i kraj krakovskog židovstva kao jednog od velikih jezgara židovskog življenja kroz četiri stotine godina.³¹ Uz rub geta nalazila se šuma u koju su u vrijeme deportacija bježali mnogi mladi Židovi iz geta. Premda ih je do šume uspjelo stići više od 8 000, uzastopne njemačke vojne napade preživjela je tek nekolicina.³²

Theresienstadt danas, kao i za rata, leži na magistralnoj cesti Dresden-Prag, koja prolazi rubnim dijelom grada. Zgrade geta od crvene opeke, što su tu stajale i u 18. stoljeću, ovdje su i danas. Geto je podignut potkraj 18. stoljeća unutar jakih utvrda, s visokim bedemima i golemim bastionima i prema zamisli habsburških vlastodržaca trebao je poslužiti kao zaštita od pruskog napada do kojeg nikada nije došlo. U naredbi koju je 2. listopada 1941.

²⁹ Cheyette, B., *The Ghetto: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2020., str. 43.-46.

³⁰ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 86.

³¹ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 199.-200.

³² *Ibid.*, str. 207.

potpisao Heydrich stajalo je da će Židovi Češke i Moravske biti koncentrirani u sabirnom logoru. U tu svrhu su se iz Theresienstadta evakuirale sve jedinice vojske, a trebao je primiti 50 000 do 60 000 Židova koji bi zatim trebali biti odvedeni na istok. Formalna odluka o osnivanju geta došla je osam dana kasnije. Glad u getu bila je takvih razmjera da je u rujnu 1942. godine umrlo gotovo 4 000 ljudi, osobito onih vrlo starih. Kako bi se oslobodili „tereta“ nastaloga umiranjem tolikog broja starih ljudi, Nijemci su između 19. rujna i 22. listopada 1942. godine više od 44 000 pretežito starijih zatočenika geta deportirali na istok, u jedanaest vlakova. Od njih 44 000, samo se za troje zna da su preživjeli. Precizni njemački podaci navode da je između 1941. i 1945. godine u Theresienstadt dovedeno 139 654 ljudi. Za boravka u getu umrlo je 33 430 ljudi. Broj Židova koji su iz Theresienstadta bili deportirani u smrt, počevši s deportacijom u Rigu u siječnju 1942. godine i uključivši brojne deportacije u Maly Trostenets pokraj Minska, te u Auschwitz, bio je 86 934.³³ Zbog mogućnosti da Crveni križ zatraži posjet mjestu na koje su Židovi iz Theresienstadta bili deportirani, u barakama u Birkenauu uređen je poseban tzv. obiteljski logor (*Familienlager*), gdje su muškarci, žene i djeca iz Theresienstadta bili smješteni zajedno, gdje se održavala nastava i gdje je sačuvan privid normalnosti (iako su se s tog mjesta mogli vidjeti i namirisati krematoriji). Po završetku posjeta Crvenog križa Theresienstadtu, ljudi smješteni u obiteljskom logoru u Birkenauu bili su poslani u plinske komore.³⁴ U posljednjim tjednima rata u Theresienstadt su dovedene tisuće Židova koji su preživjeli marševe smrti i vlakove smrti.³⁵ Geto se pretvorio u logor za prisilni rad u zadnjoj godini postojanja i oslobodila ga je sovjetska vojska u svibnju 1945. godine. Preživjelo je 29 000 ljudi.³⁶

3. *Einsatzgruppe*

S vrha još nije bio donesen opći plan o „konačnom rješenju židovskog pitanja“, međutim samu getoizaciju pratili su pokolji i brutalne metode tzv. *Einsatzgruppe*, specijalnih pokretnih odreda koji su bili pod upravom SIPO-a (*Sicherheitspolizei*, Sigurnosna policija) i SD-a (*Sicherheitsdienst*, Služba za sigurnost), strukture koje su bile na samom vrhu Heydrichova RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*, Ured za sigurnost Reicha) i koje su uzrokovale smrt na tisuće ljudi. Od 1938. godine *Einsatzgruppe* su djelovale u Austriji i Čehoslovačkoj, sa zadaćom da osiguraju potpunu kontrolu tog područja i razbiju svako žarište mogućeg otpora. Tijekom vojnih pohoda na Poljsku, postale su glavni instrument terora,

³³ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 89.-91.

³⁴ *Ibid.*, str. 94.-95.

³⁵ *Ibid.*, str. 103.

³⁶ Cheyette, B., *The Ghetto: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2020., str. 50.

pokolja i genocida nad civilnim stanovništvom, posebno onih skupina koje su u očima nacista pripadale nižoj rasi (Židovi i Romi). Svaka operativna grupa brojala je između 600 i 900 ljudi, u kojoj je bilo uključeno tehničko osoblje i uprava, a bila je podijeljena na četiri ili pet *Einsatzkommando*, odreda veličine jedne čete. Čete su uglavnom nastale od policijskih jedinica, koje su bile zadužene za održavanje javnog reda (*Ordnungspolizei*), a manjim dijelom od SS odreda, SIPO-a, SD-a i kriminalističke policije (*Kriminalpolizei*, KRIPO). Od 1939. godine uključivani su i unovačeni civili, koji su bili prestari za odlazak na bojište, pa su sakupljeni u rezervne policijske snage. Časnički zbor činili su časnici iz Gestapa, SD-a i policije i obično su bili dobrovoljci tijekom kampanje na Poljsku. U vrijeme vojnih pohoda, u Poljskoj je djelovalo sedam *Einsatzgruppe* sa zadaćom „neutraliziranja neprijateljskih elemenata“, tj. eliminiranja poljske inteligencije i progona Židova. U samo tri tjedna ubijeno je 15 000 osoba. U proljeće 1941. godine, prije napada na Sovjetski savez, *Einsatzgruppe* su reorganizirane zbog nove vizije (kako ju je najavio sam Hitler, potpisao Himmler, a kreirali viši vojni časnici), prema kojoj nadolazeći sukob nije bio rat između država, nego sukob dvaju različitih pogleda na svijet, zbog čega je trebalo potpuno uništiti drugu stranu. Zbog tog novog cilja osnovane su četiri nove „operativne grupe“. Operativna grupa A, s oko 1 000 ljudi, trebala je djelovati u pozadini vojnih snaga na sjevenom bojištu i trebala je odgovarati za baltičke države i područje istočno od Lenjingrada. Operativnoj grupi B, sa 655 ljudi, u pozadini vojnih snaga u središtu, povjerena je Bjelorusija i područje Smolenska do Moskve. Grupi C sa 700 i D sa 600 ljudi, u pozadini vojnih snaga na jugu, povjereni su Ukrajina, Krim i Kavkaz. Obuka za kandidate ovih četiriju grupa započela je u svibnju 1941. godine u Pretzschu kraj Leipziga. Tijekom svibnja i lipnja 1941. godine Heydrich i njegovi najbliži suradnici su se tri puta sastali sa zapovjednicima četa i njihovim višim časnicima kako bi im dali naputke o djelovanju, koje je 2. lipnja potvrdio i izdao šef RSHA u kojima je pod točkom 4. naređena fizička eliminacija svih uhvaćenih članova sovjetske Komunističke partije, te Židova koji su bili u partiji ili u sovjetskoj državnoj upravi, i na kraju svih onih koji su pokazali neprijateljstvo prema njemačkim trupama. Nije jasno je li masovno uništenje Židova usmeno naređeno još tijekom tih sastanaka, je li naredba stigla tek nakon njih ili su pokolji započeli na inicijativu lokalnih zapovjedništava, ali činjenica jest da su operativne grupe odmah započele s pokoljima, ne čineći nikakve razlike. Sljedećih dana je „Operacija Barbarossa“ (21. lipnja 1941.) označila početak njihovih djelovanja. Grupa A je krenula iz istočne Pruske, stigla do Kaunasa, glavnog grada Litve i do Rige, izvršivši antižidovski pogrom u kojem je aktivno sudjelovala i lokalna policija. Grupa B, koja je krenula iz Varšave, stigla je do Minska početkom srpnja, rasporedivši svoje jedinice oko bjeloruskog glavnog

grada. Kamo god su prošli odredi *Einsatzgruppe*, dogodili su se masakri Židova, Roma, komunista i vojnika sovjetske armije koji su bili zarobljeni. Grupa C, koja je krenula iz Gornje Šlezije i napredovala prema zapadnoj Ukrajini, stigla je do Lavova gdje je organizirala stravičan pogrom, potpomognuta lokalnim nacionalistima, te nastavila prema Kijevu. U međuvremenu je i ona rasporedila svoje odrede, koji su vršili pokolje gdje god su stali. *Einsatzkommando 4A*, koji je bio pod komandom *Einsatzgruppe C*, tijekom dva dana (29. – 30. rujna) pogubio je u Babyn Jaru između 30 i 34 tisuće kijevskih Židova. Isti odred izvršio je pokolj i nad židovskim stanovništvom u Krakovu početkom siječnja 1942. godine. Grupa D se bavila eliminacijom Židova, Roma, komunista i svih onih koji su smetali Trećem Reichu u južnoj Ukrajini, na Krimu i kavkaskim područjima Krasnodar i Stavropol. Sveukupno četiri *Einsatzgruppe* koje su djelovale na južnom bojištu, što znači ukupno oko 3 000 ljudi, uz pomoć jedinica Wehrmachta, policijskih odreda smještenih u zaleđu bojišta i kolaboracionističkih policijskih snaga, ubile su između milijun i 1,5 milijuna ljudi, uglavnom Židova. U početku su žrtve masovno streljane kraj jama, rudnika ili ogromnih jaraka, koje su često kopali sami zarobljenici. U daljnjem napredovanju njemačke vojske i za vrijeme okupacije velikih prostranstava Sovjetskog saveza, *Einsatzgruppe* su djelovale i danju, često u nazočnosti lokalnog stanovništva i uz pomoć lokalnih nacionalističkih i antisemitski orijentiranih policijskih snaga (posebno u baltičkim zemljama, Bjelorusiji i Ukrajini). Mnogi mještani su na taj način mogli iskaliti svoj duboko ukorijenjeni antisemitizam, koji je još bio dodatno pojačan izrazitim antikomunističkim stavovima, i mnoge je naveo na izjednačavanje Židova s boljševicima.³⁷

4. Transport u logore

U Beču je osnovan poseban ogranak političke policije *Sicherheitspolizei* (SIPO), koju je vodio Adolf Eichmann (koji će kasnije postati šef Ureda za židovska pitanja – *Judenreferat*) unutar Središnjeg ureda za sigurnost Reicha (RSHA).³⁸ Dvije najvažnije organizacije, u mnoštvu drugih, zaslužne za provođenje procesa deportacija bile su dakle, RSHA ured IV-B-4 pod vodstvom Adolfa Eichmanna koja je bila relativno mala, i Ministarstvo prometa kao jedna od najvećih. Eichmannov ured bio je zadužen za hapšenje i organizaciju transporta. Transporti su se provodili putem *Reichsbahna*, jednog od najvećih

³⁷ Cravetto, E. (ur.), Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 383.-389.

³⁸ *Ibid.*, str. 376.

poduzeća Trećeg Reicha koje je 1942. godine imalo preko milijun zaposlenih.³⁹ Vlakovi iz cijele Europe u Auschwitz su počeli pristizati, po planu, od srpnja 1942. godine. U ranijim mjesecima bili su sporadičniji, no od srpnja postaju rutina. U transportima se nalazilo preko 1 000 ljudi i stizali su na dnevnoj bazi. Oko 60 000 Židova je došlo iz Francuske, Poljske, Nizozemske, Belgije, Slovačke i Hrvatske tijekom srpnja i kolovoza 1942. godine. RSHA i Eichmann su inzistirali na povećanju broja transporata. Tijekom 1942. i 1943. godine, najveću grupu deportiranih u Auschwitz od 468 000 ljudi činili su poljski Židovi.⁴⁰ Ljudi su obično bili hapšeni preko noći, nagurani u teretne vagone u kojima su vladali stravični uvjeti - od nedostatka prostora do vrućine, hladnoće, gladi, žeđi uz batine i druga zlostavljanja. Transport je mogao trajati dvanaest sati ili dvanaest i više dana.⁴¹ Zapovjedništvo logora bilo je upozoreno i spremno za doček svakog vlaka smrti. Zviždaljkom se označavalo pristizanje vlaka i esesovci, liječnici, vozači i ostali su bili spremni na svojim pozicijama. Otvarala su se vrata vagona i uz udarce i buku ljude se tjeralo van. U vagonima su ostajala samo tijela onih koji put nisu izdržali ili bi ih se pregazilo na smrt, uglavnom djece i starih.⁴²

5. Izgled i funkcioniranje logora

Za gradnju logora uvijek su se birala osamljena mjesta u blizini većih gradova. Često su to bile napuštene tvornice ili skladišta. Prednost su imali šumski i močvarni predjeli, iz dva razloga: logori su morali biti odijeljeni od okolnog svijeta, a esesovcima su morale biti pri ruci gradske blagodati. Osim toga, na taj je način nacionalsocijalistički, ili režimu naklonjeni dio stanovništva uvijek mogao značajno sudjelovati u pokrivanju logorskih potreba, a preostali dio biti držan u strahu. Ceste, pruge i pomoćne vodovode su gradili sami logoraši.⁴³ Često nije bilo dovoljno građevnog materijala da se završi posao pa se pronašlo tipično nacističko rješenje – krađa. U logoru se brzo razvila kultura krađe, i to ne samo od lokalnog pučanstva već i unutar same ustanove. U logorskom žargonu se to nazivalo „organiziranje“. Međutim, ta kultura „organiziranja“ nije se nužno odnosila samo na logoraše, već su i esesovci krali gdje su uspjeli.⁴⁴

³⁹ Hilberg, R., *The Destruction of European Jews*, Holes & Meier, New York 1985., str. 169.-170.

⁴⁰ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 362.

⁴¹ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 54.-55.

⁴² Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 367.

⁴³ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 40.

⁴⁴ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 40.-41.

Za koncentracijski logor obično bi bio trasiran teren dovoljno velik da može primiti esesovce i od 10 000 do 20 000 zatvorenika. Izgradnja logora počela bi tako da su se najprije uređivala prebivališta za esesovce, dok bi logoraši bili smješteni u najprimitivnije improvizirane barake. Tek nakon što bi esesovci bili zbrinuti, došla bi na red gradnja zatvoreničkog logora kojeg su podizali logoraši. Svaki je logor imao tri kruga: područje komandature, naselje esesovaca i logor unutar čelične žice. Krug komandature sastojao se od upravne zgrade, kasarni, kuća za esesovce koje su većinom bile dobro namještene vile s velikim vrtovima, i niza luksuznog sadržaja poput zooloških vrtova, staklenika, parkova, jahaonica i kino dvorana. Podalje od toga bili su gospodarski pogoni, oružarnice i slično. Esesovska naselja nalazila su se od tri do šest kilometara od glavnog logora, na što ljepšim mjestima. Sve kuće su, uglavnom za jednu ili dvije obitelji, imale vrtove i u njima su bili esesovci koji nisu mogli naći mjesto u krugu komandature koji je bio ograničen i rezerviran za visoko pozicionirane. Na kraju, krug čelične žice stajao je u suprotnosti od druga dva kruga. Gola iskrčena površina usred šume bila je ograđena bodljikavom žicom visokom nekoliko metara i nabijena strujom. Svakih 75 metara dizao se stražarski toranj, drveni ili kameni, na kojem su stajali stražari s mitraljezima koji su se smjenjivali svaka tri sata. Sve glavne točke u logoru bile su povezane zvučnikom. Od ulaza prema logoru pružalo se veliko prazno zemljište tzv. *Appellplatz*, odnosno mjesto prozivke. S tog mjesta su se pružali nizovi prizemnih drvenih baraka i kamenih zgrada odnosno „blokova“. Logorske ceste bile su dovoljno široke za marširanje od stambenih blokova do mjesta prozivke.⁴⁵

Prisilni rad u logoru, bio je iznimno opasan i smrtonosan. Fizička iznemoglost, nesreće na radu i beskrajna moć nadglednika poslova u potpunosti su iscrpljivale snagu logoraša. Najteži poslovi su bili u kamenolomima, a to su ujedno bila i mjesta za masovno uništenje. Smrt logoraša bila je neodvojiva od posla. Ipak, radnika nikada nije nedostajalo jer se mrtve redovno zamjenjivalo živima.⁴⁶ Zbog iznimno velikog broja mrtvih tijela koja su se svakodnevno pojavljivala u logorima, Himmler je izdao naredbu svim koncentracijskim logorima da se leševi počnu spaljivati. U početku su se spaljivanja vršila u obližnjim mjestima u krematorijima, sve dok leševa nije bilo toliko da je čekanje na spaljivanje zadavalo teškoće, stoga je počela izgradnja krematorija u samim logorima koji su ponekad radili danonoćno.⁴⁷

⁴⁵ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 40.-41.

⁴⁶ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 177.

⁴⁷ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 117.

Krematoriji nisu služili samo za spaljivanje nego i za smaknuća logoraša vješanjem, davljenjem ili strijeljanjem.⁴⁸

Sustav kapoa⁴⁹, koji će se kasnije zvesti kroz svekoliku mrežu koncentracijskih logora i potom igrati važnu ulogu u upravljanju Auschwitzom, uveden je već u Dachau.⁵⁰ Primjerice, kada je u Buchenwaldu bilo oko 11 000 zatvorenika krajem 1938. godine, preko 500 njih su bili kapi.⁵¹ Kapi su bili nadzornici, često kriminalci i ljudi sumnjivog karaktera te jako podmitljivi, koji su raspoređivali posao. Nosili su posebne oznake, odnosno crne trake s bijelim natpisom na lijevoj ruci.⁵² Djelili su se u tri grupe: prvu grupu su činili nadglednici rada, drugoj grupi su pripadali kapi koji su nadzirali život zatvorenika unutar blokova i baraka, a treću grupu su činili kapi koji su bili zaduženi za administraciju logora i radili su u kuhinjama, spremištima i bunkerima ili kao činovnici u esesovskim uredima.⁵³ U svakom zatvorskom bloku ili radnoj „postrojbi“, zatvorske bi vlasti imenovala jednog zatočenika, a taj kapo imao bi enormne ovlasti nad svojim zatočenicima. Takve su ovlasti, naravno, često bile zlouporabljivane. Čak i više nego esesovci, kapi su bili u stalnom doticaju s ostalim logorašima i mogli su se služiti arbitrarnim mjerama, kako bi logoraški život učinili posve nesnošljivim.⁵⁴ Kapi su bili glavni zapovjednici radnim četama i bez njih bi zamišljena organizacija posla bila nemoguća. Nadzirali su rad, raspodjeljivali su radne zadatke i bili su odgovorni za cjelovitost vlastite radne skupine. Iako su bili ovisni o esesovcima, imali su određenu dozu slobode. Bili su ovlaštene za prijavljivanje otkrivenih prekršaja i sabotaza među logorašima prilikom čega su imali svu slobodu upotrebe nasilja. Zaslužni su za velik broj pretjeranog iskorištavanja i ubojstava. U odnosu na esesovce, kapi su morali držati do toga da njihove čete pokazuju vidljive rezultate jer bi im u suprotnom prijetila opasnost od smjenjivanja s pozicije, što bi posljedično rezultiralo osvetom logoraša. Tamo gdje je postojao sistem bonusa, bili bi nagrađivani ukoliko su njihove čete ispunjavale zadanu normu. To je imalo za posljedicu ubijanje slabih i bolesnih, ali i onih koji su predstavljali prijetnju tako što su ih mogli zamijeniti na poziciji.⁵⁵

⁴⁸ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 122.

⁴⁹ Riječ kapo vjerojatno je izvedena iz talijanske riječi *capo*, a označavala je „šefa“.

⁵⁰ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 27.

⁵¹ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 149.-150.

⁵² Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 51.-52.

⁵³ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 149.-150.

⁵⁴ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 27.

⁵⁵ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 192.

Još jedna posebna grupa logoraša koje su nacisti osnovali u logorima smrti bili su pripadnici tzv. *Sonderkommanda*, odnosno „specijalnih jedinica“. U početku gradnje logora esesovci nisu razmišljali što s odlaganjem trupala. Kada je masovno ubijanje počelo u ljeto 1942. godine u Auschwitzu, nisu postojali funkcionalni krematoriji, odnosno stari krematorij nije radio, a novi u Birkenauu još nije bio sagrađen. Gomilala su se trupla koja je trebalo zakopati u jame u šumi kraj Birkenaua, što je uskoro postalo nepraktično. Logorom se širio nenasnosan smrad, trupla su izbijala na površinu masovnih grobnica, a prijetila je i opasnost od zagađenja vode u cijeloj regiji. Sve više transporata je bilo na putu prema logoru, stoga se ubrzala gradnja krematorija u Birkenauu. Zadatak *Sonderkommanda* bio je iskopati više od 100 000 trupala iz jama golim rukama i slagati ih na hrpe za spaljivanje, prvo na ogromnim lomačama, kasnije u jamama. Pepeo i dijelove kosti su bacali u rijeke i potoke, a dio je korišten za posipavanje cesta zimi i za gnojenje zemlje okolnih polja.⁵⁶ Pripadnici *Sonderkommanda* svakodnevno su obavljali različite stravične poslove znajući da ih sve osim poslušnosti vodi ravno u smrt, međutim ni to ih nije predugo čuvalo od pogibelji. Iako u ne sasvim pravilnim intervalima, i pripadnici *Sonderkommanda* su prolazili kroz selekciju kao i ostali u logoru, tako da su slabi i bolesni ubijani. Esesovci su pazili i na broj pripadnika specijalnih jedinica, stoga je broj logoraša u jedinicama odgovarao periodima s više ili manje transporata koji su pristizali u logor. Komunikacija između *Sonderkommanda* je također predstavljala problem zbog jezične barijere, pogotovo za grčke Židove koji nisu govorili ni jidiš ni njemački jezik, a to su bila dva glavna jezika koje su koristili. Ipak, uvjeti života za njih su bili znatno bolji od ostalih logoraša. Imali su priliku ugrabiti imovinu onih koji su ubijeni, poput hrane i bolje odjeće, a mogli su se i slobodnije kretati po logoru.⁵⁷ U Sobibóru je broj pripadnika *Sonderkommanda* varirao između 300 i 600, u Treblinki između 500 i 1 000⁵⁸ dok ih je u Auschwitzu ukupno bilo otprilike 2 200 i većina su bili Židovi, a samo ih je nekoliko preživjelo u periodu od 1942. do 1945. godine.⁵⁹ Iz svjedočanstava, a i iz davno zakopanih pisama je jasno da su pripadnici *Sonderkommanda* na gotovo svakom stupnju bili uključeni u proces ubijanja. Brojni od njih su bili svjesni ne samo da su im najbliži rođaci nestali u krematorijima nego i da oni sami nastavljaju pomagati u ubijanju tisuća i tisuća

⁵⁶ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 373.-375.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 415.-416.

⁵⁸ Sofsky, W., The Order of Terror: The Concentration Camp, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 251.

⁵⁹ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 415.

ljudi.⁶⁰ O ponašanju brijaća, nosača trupala, ložača i kopača jama se ne bi smjelo suditi u kontekstu uobičajenih moralnih koncepata civilnog društva. Institucija *Sonderkommando* prikazuje do kuda ljudsko biće može biti dovedeno uslijed stalne prijetnje smrti. Jednako kako su logori smrti nastavljali s radom uz njihov konstantan rad, tako je i njihovo privremeno preživljavanje ovisilo o kontinuiranom radu logora smrti.⁶¹

6. Logori u Njemačkoj

6.1. Bergen-Belsen

Bergen-Belsen osnovan je 1943. godine u mjestu Bergen između Hanovera i Hamburga na sjeveru Njemačke, na području već postojećeg logora za ratne zarobljenike (*Stalag 311*). Primarna ideja ovog logora bila je internacija tzv. „vrijednih taoca“ odnosno „privilegiranih“ Židova koji bi mogli poslužiti u razmjeni sa Saveznicima za njemačke vojnike, novac ili druge vrijednosti. Prvi logoraši pristigli su iz Buchenwalda u proljeće 1943. godine.⁶²

Uvjeti su varirali ovisno o dijelovima logora. Hrane nikada nije bilo dovoljno, kao ni čiste vode i svi su, osim starije populacije, morali obavljati teške poslove, najviše na izgradnji, proširivanju i održavanju logora. Židovi koji su bili „rezervirani“ za razmjenu nosili su civilnu odjeću i smjeli su zadržati dio osobne imovine. Dozvoljeno im je bilo vidjeti se s obitelji i oslovljavalo ih se imenima, a ne brojevima. Više od 2 000 poljskih Židova za koje se nije smatralo vrijednima niti privilegiranima deportirano je u Auschwitz, gdje je većina i ubijena.⁶³ Tijekom 1944. godine došlo je do prenamjene logora i uvjeti i situacija u počeli su se pogoršavati. Stizalo je sve više ljudi, uglavnom iz prisilnih radnih logora iz središnje i istočne Njemačke za koje je ocijenjeno da više ne mogu obavljati korisne poslove.⁶⁴ Hladnoća je bila neizdrživa, krovovi, vrata i prozori su bili uništeni. Nije bilo svjetla, pokrivača, stolaca, samo gomila ljudi, živih i mrtvih. Širile su se bolesti, tifus poglavito, a primarna ubojica bila je glad.

⁶⁰ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 235.

⁶¹ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 267.

⁶² Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 398.-399.

⁶³ *Ibid.*, str. 399.-400.

⁶⁴ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 268.

Početak 1945. godine se u samo osam tjedana broj ljudi udvostručio i dosegao svoj vrhunac od 53 000 ljudi,⁶⁵ kada je 15. travnja 1945. britanska vojska oslobodila Bergen-Belsen. Britanci su pri oslobodjenju logora pronašli 10 000 nepokopanih leševa na otvorenom.⁶⁶ Za cijelo vrijeme postojanja Bergen-Belsena umrlo je preko 50 000 ljudi⁶⁷ među kojima su bile Anna Frank i njena sestra.⁶⁸ Preživjele je britanska vojska premjestila iz glavnog logora unutar četiri tjedna, baraku po baraku, nakon čega je logor konačno potpuno spaljen 21. svibnja 1945. godine.⁶⁹

6.2. Buchenwald

Gradnja Buchenwalda započela je u svibnju 1937. godine u šumovitom predjelu planine Ettersberg kraj Weimara po kojoj je prvotno nosio ime da bi se kasnije preimenovao u Buchenwald po bukovoj šumi. Prostirao se na više od 100 hektara zemlje. Sastojao se od spremišnih prostorija, garaža, radionica, ureda, benzinskih crpki, crpilišta za vodu, kanalizacije, a postojale su i velike jedinice za stanovanje esesovaca. Sve je bilo povezano mrežom cesta koje su izgradili logoraši. Područje je bilo opkoljeno bodljikavom žicom, ogradama, tornjevima i jarcima. Prvi zatvorenici u Buchenwald su stigli 15. srpnja 1937. godine.⁷⁰

Kako je broj žrtava rastao, sredinom 1938. godine predložena je gradnja krematorija u samom Buchenwaldu kako esesovci ne bi morali trošiti vrijeme na konstantan transfer trupala u Weimar.⁷¹ Uvjeti su postajali sve gori zbog prljavštine, bolesti i gladi. Hrana se dijelila u nepravilnim intervalima, a nestašica vode je izazivala tešku dehidraciju. Ljudi se nisu mogli oprati jer sanitarni čvor nije postojao već samo dva jarka u kojima su esesovci pokušali utopiti nekolicinu Židova. Mnogi su patili od infekcija i ozljeda, uključujući promrzle udove, kao i od psihičkih bolesti za koje im se nije pružala nikakva medicinska skrb.⁷² Krajem 1941. godine higijenski institut Waffen SS-a u logoru je otvorio pokusnu kliničku stanicu za istraživanje pjegavog tifusa. Ispitivala su se cjepiva i lijekovi na

⁶⁵ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 665.

⁶⁶ Sofsky, W., The Order of Terror: The Concentration Camp, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 42.

⁶⁷ <https://www.theholocaustexplained.org/the-camps/bergen-belsen/conditions-inside-bergen-belsen/> , 15. 12. 2020.

⁶⁸ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 667.

⁶⁹ *Ibid.*, str. 708.

⁷⁰ *Ibid.*, str. 120.-121.

⁷¹ *Ibid.*, str. 214.

⁷² *Ibid.*, str. 218.

logorašima tako što su im davane doze virusa čije je djelovanje bilo jače od svakog imuniteta i gotovo u svim slučajevima je završavalo smrću.⁷³ Osim za spaljivanje leševa, krematoriji su služili i za smaknuća vješanjem za što su postojale kuke na zidovima, davljenjem i streljanjem. Likvidacija se vršila i u neposrednoj blizini krematorija, u „psetarnici“ prijenosnim vješalima i u blizini jahališta i konjušnici gdje ih se dovodilo pod krinkom dezinfekcije i kupanja. Uvelo bi ih se u prostoriju nalik kupaonici nakon čega bi ih se streljalo, iznijelo kamionom neovisno o tome jesu li živi ili mrtvi, zidovi bi se oprali od krvi i sve je bilo spremno za novu grupu logoraša.⁷⁴

Krajem 30ih godina u Buchenwaldu je bilo više židovskih logoraša nego u ijednom drugom koncentracijskom logoru u to vrijeme. Od svih žrtava tog doba, skoro polovicu su činili Židovi.⁷⁵ U logoru se 20. ožujka 1945. godine nalazio 106 421 logoraš, od čega je oko 30 posto bilo zbijeno u glavni logor, a ostali su bili po jednako pretrpanim satelitskim logorima.⁷⁶ Saveznici su oslobodili logor 11. travnja 1945. godine.⁷⁷

6.3. Dachau

Dachau je bio prvi od mnogih koncentracijskih logora. Uspostavljen je na mjestu tvornice streljiva na samom početku Hitlerove vladavine, 20. ožujka 1933. godine Himmlerovom objavom novinarima.⁷⁸ Logore poput Dachaua podizalo se u predgrađima već postojećih gradova, jasno obznanjujući kako se želi zatvarati i „preodgajati“ pripadnike društveno nepoželjnih skupina.⁷⁹

Kao prvi zatvorenici, u logor su 1933. godine dovođeni uglavnom politički protivnici nacista. Pomno razrađen režim u Dachauu, koji je uspostavio prvi zapovjednik logora Theodor Eicke, nije bio tek brutalan, već je bio smišljen tako da slama volju zatočenika. Dachau je postao zloglasan po fizičkom sadizmu koji se tamo prakticirao: bičevanje i batinjanje bilo je vrlo uobičajeno.⁸⁰ Kako su počeli stizati zatvorenici iz svih dijelova zemlje, tako se i izgled logora mijenjao, na čijoj su gradnji i povećanju radili oni sami. Okružen bodljikavom žicom i tornjevima s čuvarima, ubrzo se pretvorio iz zatvora upravljanim od

⁷³ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 127.-129.

⁷⁴ *Ibid.*, str. 122.-125.

⁷⁵ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 205.

⁷⁶ *Ibid.*, str. 661.

⁷⁷ *Ibid.*, str. 678.

⁷⁸ *Ibid.*, str. 67.

⁷⁹ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str.157.

⁸⁰ *Ibid.*, str. 26.

strane policije u esesovski logor. Čim je došlo do te promjene, SS je započeo s terorom koji je s vremenom postajao sve gori kao i uvjeti u logoru.⁸¹ Malo koji čovjek koji je došao na tzv. „transportu invalida“ 1942. je preživio. Oni koji su se opirali bolestima, gladi i zanemarivanju, ubijeni su nakon selekcija smrtonosnim injekcijama. Druga metoda ubijanja je bila otrovni plin, a gradnja plinskih komora počela je 1942. godine.⁸² Dachau je poznat i po raznim eksperimentima na ljudima, poglavito jer je stanje na bojištu bilo sve lošije i žrtava je bilo sve više pa se tražio način kako da se medicinski pomogne njemačkim vojnicima. Takva ispitivanja vodio je dr. Sigmund Rascher koji je najpoznatiji bio po pokusima u zračnim komorama, virusom malarije i pothlađivanjem.⁸³ Iako su krematoriji radili danonoćno, tijela su se gomilala. U veljači 1945. esesovci su započeli zakapati tijela u masovne grobnice na brežuljku pored logora jer peći nisu mogle podnijeti toliki broj leševa.⁸⁴

Američka vojska je oslobodila Dachau 29. travnja 1945. godine.⁸⁵ Iako nije bio zadnji, njegovo oslobođenje je simboliziralo uništenje nacističkog terora. Od preko 200 000 logoraša koji su prošli kroz logor od 1933. godine, samo ih je od siječnja 1945. do oslobođenja ubijeno oko 14 000.⁸⁶ U Dachau je ukupno stradalo približno 40 000 ljudi.⁸⁷ Tek se 1965. godine na mjestu Dachaua otvara spomen područje.⁸⁸

6.4. Dora-Nordhausen ili Dora-Mittelbau

Sve veći priljev židovskih zatvorenika zahtijevao je transformaciju sustava koncentracijskih logora. Osnivalo se sve više logora u koje je dolazilo na tisuće novih zatvorenika. Jedan od njih bila je Dora, nastala u jesen 1943. u planinskom lancu Harz blizu grada Nordhausena u središnjoj Njemačkoj. Na mjestu logora nalazila se glavna njemačka vojna pokusna stanica za projekte i tvornica za proizvodnju raketa. Kako ju je britanska vojska bombardirala, Hitler i Himmler odlučili su proizvodnju preseliti u podzemlje.⁸⁹

Dora je u početku bila satelitski logor Buchenwalda, da bi 1944. postala samostalni logor. Novog imena Mittelbau, bila je zadnji osnovani koncentracijski logor u Trećem

⁸¹ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 67.-69.

⁸² *Ibid.*, str. 307.

⁸³ *Ibid.*, str. 508.

⁸⁴ *Ibid.*, str. 660.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 678.

⁸⁶ *Ibid.*, str. 697.

⁸⁷ *Ibid.*, str. 10.

⁸⁸ *Ibid.*, str. 732.

⁸⁹ *Ibid.*, str. 534.-526.

Reichu.⁹⁰ Većina logora i života u logoru je bila podzemna, u mreži tunela. San je bio neostvariv, koliko zbog gladi i žeđi, toliko zbog zaglušujuće buke strojeva, pijuka i eksplozija koje su dolazile iz obližnjih tunela, ali i pretrpljenih ozljeda na radu.⁹¹ Uskoro gradi i vlastiti krematorij kako se tijela više ne bi morala slati u Buchenwald, a počela ih je primati i iz obližnjih satelitskih logora koji nisu imali krematorije.⁹² Sistem u Dori je funkcionirao tako da se u logoru isključivo radilo. Ljude u boljem stanju se postavljalo na zahtjevnije poslove u proizvodnji, a kako su slabili i bili sve iscrpljeniji deportiralo ih se na poslove u druge satelitske logore s puno gorim uvjetima da bi na kraju završili u logorima gdje se umiralo. Tako je većina logoraša u Dori prošla kroz više od jednog logora i svakim preseljenjem se sve više približavala smrti.⁹³ Dora je oslobođena kada i Buchenwald, 11. travnja 1945. godine.⁹⁴ Drži se da je u Dori stradalo najmanje 10 000 ljudi.⁹⁵

6.5. Flossenbürg

Flossenbürg je osnovan u sjeveroistočnoj Bavarskoj u svibnju 1938. godine.⁹⁶ Nalazio se u blizini istoimenog sela i kamenoloma plavo-sivog granita za gradnju Njemačke iz Hitlerovih snova.⁹⁷

U početku, u Flossenbürgu se nalazilo puno manje zatvorenika nego u drugim logorima za muškarce. Krajem 1938. godine u logoru je bilo 1 475 muškaraca dok ih je u Buchenwaldu i Dachau tada bilo već preko 8 000. Tek s početkom rata je taj broj dostigao brojke drugih koncentracijskih logora. Ovaj logor je prvotno bio rezerviran isključivo za tzv. „profesionalne kriminalce“⁹⁸ jer su nacisti smatrali da je za njih najgora kazna prisilni rad u kamenolomu, stoga se sve u toj kategoriji često slalo iz drugih logora ovamo.⁹⁹ Broj logoraša

⁹⁰ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 527.-528.

⁹¹ *Ibid.*, str. 525.

⁹² *Ibid.*, str. 551.

⁹³ *Ibid.*, str. 557.-558.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 678.

⁹⁵ „Koncentracijski logori“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32708>, 24. 09. 2020.

⁹⁶ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 121.

⁹⁷ *Ibid.*, str. 196.

⁹⁸ Oznaku koju su nosili bila je zeleni trokut.

⁹⁹ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 197.

je u vrlo kratkom vremenu jako narastao, sa 4 869 31. prosinca 1943. do 40 437 1. siječnja 1945. godine.¹⁰⁰

Američka vojska je oslobodila Flossenbürg 23. travnja 1945. godine.¹⁰¹ Iako godinama zanemarivan, vlada je započela s memorijalizacijom tako da je danas tamo smještena izložba o logoru.¹⁰²

6.6. Mauthausen

Mauthausen je osnovan odmah nakon invazije na Austriju i *Anschlussa*, u kolovozu 1938. godine blizu Linza.¹⁰³ U njegovoj blizini nalazio se kamenolom granita. Prvi su zatvorenici u logor stigli 8. kolovoza 1938. godine. Prvotno su bili privremeno smješteni nedaleko od logora da bi ih se kasnije premjestilo u stalan logor na brežuljku iznad kamenoloma. Mauthausen je bio okružen velikim granitnim čuvarskim tornjevima na koje su se nastavljale granitne zidine. Cijeli prizor više je sličio na dvorac nego na logor.¹⁰⁴

Kao i Flossenbürg, bio je glavni logor za „profesionalne kriminalce“, zatim „asocijalne“ i Rome¹⁰⁵ i iako u predratnom razdoblju nije bilo Židova, početkom rata, između 1940. i 1941. došlo ih je oko 1 000, većinom iz Nizozemske.¹⁰⁶ Već na samom početku smrtnost u Mauthausenu je bila izrazito visoka,¹⁰⁷ čak više nego u bilo kojem logoru u tom razdoblju tako da su se zatvorenici drugih logora, nakon što su čuli priče od drugih zatvorenika koji su odvođeni na rad u kamenolomu, silno bojali premještaja u Mauthausen.¹⁰⁸ Tako je s vremenom dobio nadimak *Mordhausen* (Mord na njem. ubojstvo).¹⁰⁹ U samo 1940. godini zabilježeno je 3 846 smrti što je činilo oko 30 % populacije logora.¹¹⁰ Plinska komora je počela s gradnjom u kasnu jesen 1941. tako što je prenamijenjen podrum krematorija. Prvo veliko ubijanje 231 sovjetskog ratnog zarobljenika ciklonom B dogodilo se u svibnju 1942.

¹⁰⁰ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 538.

¹⁰¹ *Ibid.*, str. 678.

¹⁰² *Ibid.*, str. 734.

¹⁰³ *Ibid.*, str. 121.

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 196.-197.

¹⁰⁵ *Ibid.*, str. 197.

¹⁰⁶ *Ibid.*, str. 279.

¹⁰⁷ Niti jedan židovski zatvorenik nije imao priliku dati svjedočanstvo o Mauthausenu u razdoblju između 1940. i 1943. jer niti jedan nije preživio. (Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 27.)

¹⁰⁸ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 199.

¹⁰⁹ *Ibid.*, str. 256.

¹¹⁰ *Ibid.*, str. 269.

godine, a paralelno su upotrebljavane i pokretne plinske komore u kamionima.¹¹¹ U Mauthausenu je otvorena prva „posebna zgrada“ (*Sonderbau*), odnosno bordel, u lipnju 1942. godine.¹¹²

Krajem veljače 1945. godine u Mauthausenu je broj logoraša prešao 80 000, skoro 50 000 više nego godinu ranije.¹¹³ Mauthausen je američka vojska oslobodila 5. svibnja 1945. godine.¹¹⁴ Iako su esesovci pobjegli i napustili logor, ostavili su oko 38 000 logoraša u glavnom i satelitskim logorima.¹¹⁵ Danas na mjestu logora stoji veliki memorijalni park u sklopu kojeg se nalazi muzej te je odana počast svim grupama logoraša koje su se tamo nalazile.¹¹⁶

6.7. Neuengamme

Neuengamme je osnovan u prosincu 1938. godine blizu Hamburga na mjestu napuštene tvornice cigli. Osamostaljenjem logora započela je i proizvodnja cigli koja je ponajviše bila potrebna za gradnju u Hamburgu.¹¹⁷

Prvotno je bio satelitski logor Sachsenhausena no ubrzo nakon Himmlerove inspekcije u siječnju 1940. postaje samostalni logor koji je krajem 1941. godine već imao između 4 500 i 4 800 zatvorenika. Logor je imao i političku funkciju. Budući da se nalazio blizu njemačke granice s Danskom i Nizozemskom, služio je i za podjarmljivanje stanovništva pod okupacijom pa je tako postao i najvažniji logor u sjeverozapadnoj Njemačkoj.¹¹⁸

Neuengamme je oslobođen 2. svibnja 1945. godine iako je SS po dolasku britanske vojske već potpuno ispraznio logor. Barake su bile prazne ali ulice i vlakovi izvan logora su bili pretrpani ljudima.¹¹⁹ Gradonačelnik Hamburga se 1951. opirao planovima za memorijalizaciju Neuengammea tvrđnjom kako „treba izbjegavati otvaranje starih rana i

¹¹¹ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 320.

¹¹² *Ibid.*, str. 487.

¹¹³ *Ibid.*, str. 640.

¹¹⁴ *Ibid.*, str. 678.

¹¹⁵ *Ibid.*, str. 682.

¹¹⁶ *Ibid.*, str. 731.

¹¹⁷ *Ibid.*, str. 248.

¹¹⁸ *Ibid.*, str. 244.-246.

¹¹⁹ *Ibid.*, str. 678.-679.

buđenje bolnih uspomena“ stoga se lokacija desetljećima koristila kao zatvor, zidan ciglama proizvedenim u logoru za vrijeme rata.¹²⁰

6.8. Ravensbrück

Ravensbrück je osnovan u svibnju 1939. godine i bio je prvi esesovski koncentracijski logor otvoren isključivo za žene.¹²¹ Nakon što su propali planovi za otvaranje takve vrste logora blizu Dachaua, odlučena je izgradnja blizu Fürstenberga, sjeverno od Berlina. Manja ispostava logoraša iz Sachsenhausena dovedena je za izgradnju prvih baraka i zgrada.¹²²

Ulogu čuvara u logoru su uglavnom igrale žene koje su se razlikovale od muškaraca na tim pozicijama u drugim logorima. Obično su to bile volonterke, u srednjim i kasnim dvadesetim godinama, nisu imale prijašnjeg iskustva političkog nasilja i samo je dio njih bilo članicama NSDAP-a. Ono što ih je privuklo na ove pozicije uglavnom nisu bila ideološka uvjerenja, već perspektiva društvenog napredovanja. Većina je bila siromašna i neudata, slabih stručnih kvalifikacija, a rad u logoru im je obećavao stalno zaposlenje s pristojnom plaćom i drugim beneficijama, poput ugodnog stanovanja i dječjih vrtića.¹²³ U ranim ratnim godinama u Ravensbrücku nije bilo toliko nasilja kao u drugim logorima niti su uvjeti tada bili izrazito loši. Žene se doživljavalo manje opasnima od muškaraca i „podložnijima preodgoju“. Poslovi koje su žene obavljale nisu bili toliko pogibeljni poput rada u kamenolomu, nego su se više fokusirali na šivanje uniformi. Prvo ubojstvo žene u logoru dogodilo se u veljači 1941., a tek je 1942. godine ubijanje postalo norma.¹²⁴ Uobičajena metoda mučenja u logoru bila je šibanje, a osim toga redoviti su bili i napadi esesovskih pasa čuvara jer je Himmler bio mišljenja da će ih se žene posebno bojati.¹²⁵

Sredinom 1940. godine više od 70 % populacije Ravensbrücka činile su Poljakinje, dok su Židovke do 1941. činile oko 10 % i stajale su na dnu hijerarhije, izdvajane za najteže poslove i zlostavljanja. Od travnja 1941. u Ravensbrück su počeli dovoditi i muškarce kao novu radnu snagu na proširivanju logora. Iako su ih držali odvojenima od žena, njihov dolazak označio je preokret u funkcioniranju ovog logora. Počeo je sve više sličiti drugim

¹²⁰ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 732.

¹²¹ *Ibid.*, str. 121.

¹²² *Ibid.*, str. 161.

¹²³ *Ibid.*, str. 162.

¹²⁴ *Ibid.*, str. 271.-273.

¹²⁵ *Ibid.*, str. 161.

logorima i smrtnost je postala visoka.¹²⁶ Vodile su se i posebne akcije protiv trudnih žena. Naime, kada je u nekoj ženskoj vanjskoj radnoj četi neka zatvorenica ostala trudna, ako je bila Židovka otišla je u Auschwitz u plinsku komoru, a nežidovke su bile upućivane u Ravensbrück na pobačaj, uz objašnjenje da se tamo nalaze odgovarajuća rodilišta i dječji vrtići.¹²⁷ Osim pobačaja, vršili su se i pokusi inficiranja stafilokokima, bacilima plinske gangrene i tetanusa da bi se ispitalo djelovanje sulfonamida, kao i raznih drugih pokusa.¹²⁸ Krematorij je podignut 1943. godine.¹²⁹ Ravensbrück je oslobođen 30. travnja 1945. godine.¹³⁰

6.9. Sachsenhausen-Oranienburg

Za vrijeme ljetnih olimpijskih igara u Berlinu 1936. godine, nešto sjevernije na samom rubu grada Oranienburga, zatvorenici su pod strogim nadzorom SS-a radili na krčenju velike borove šume i pripremanju tla za izgradnju Sachsenhausena. Ubrzo su pristizali zatvorenici iz drugih logora sada označeni kao višak. Logor se prostirao na skoro osamdeset hektara zemlje. Inicijalno je bio trokutastog oblika, no kasnijim širenjem logora taj se oblik izgubio.¹³¹

Na šumovitoj obali kanala oko kilometar od Sachsenhausena, SS je na ljeto 1938. godine odlučio sagraditi za to vrijeme najveću tvornicu cigli. Cijeli projekt počivao je na prisilnom radu. Radna snaga je dolazila iz obližnjeg Sachsenhausena i to dnevno njih od 1 500 do 2 000. Jedan dio ljudi radio je na gradnji željeznice za transport gline iz obližnjeg izvora. Skoro godinu dana se radilo na izgradnji i proizvodnji da bi tvornica doživjela debakl. Naime, nitko nije provjerio je li uopće glina koju su dopremali pogodna za takvu vrstu proizvodnje cigli - ispostavilo se da nije bila.¹³² U predvečerje rata, više od polovice zatvorenika u Sachsenhausenu bili su oni u kategoriji „asocijalnih“ s oznakom crnog trokuta na uniformi.¹³³ U samo četiri tjedna krajem 1939. godine, broj logoraša se gotovo udvostručio. To je značajno utjecalo na uvjete života, stoga je počelo nedostajati hrane, odora, sapuna i drugih potrepština za svakodnevni život. Barake su bile prepune, njihov je

¹²⁶ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 273.-274.

¹²⁷ Kogon, E., Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracionih logora, Globus, Zagreb 1982., str. 193.

¹²⁸ *Ibid.*, str. 132.

¹²⁹ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 273.

¹³⁰ *Ibid.*, str. 678.

¹³¹ *Ibid.*, str. 118.-122.

¹³² *Ibid.*, str. 199.-202.

¹³³ *Ibid.*, str. 180.

maksimalni kapacitet premašen za dva ili tri puta. Tek je krajem 1940. došlo do blagog rasterećenja budući da su se počeli otvarati novi logori poput Auschwitza i proširivati već postojeći poput Dachaua i Mauthausena koji su također ubrzo bili pretrpani. Nakon proljeća 1943. godine, broj logoraša počeo je rušiti ranije postavljene rekorde.¹³⁴ Pokretne plinske komore u kamionima počele su sa testiranjem na jesen 1941. godine u Sachsenhausenu. Žrtve su uglavnom bile sovjetski ratni zarobljenici koji bi se morali svući do gola i ući u kamion čiji je auspuh bio preusmjeren u unutrašnjost kamiona. Kamion bi krenuo s vožnjom, u njega se upuhivao ugljikov monoksid i do pristanka ispred krematorija svi zatvorenici bi bili mrtvi i ružičasti od ispušnih plinova. Tek kasnije je počela gradnja plinskih komora po uzoru na Auschwitz.¹³⁵ Kada je Himmler došao u posjetu Sachsenhausenu 29. rujna 1942. godine, tek je nekolicina od par stotina Židova bila na životu. Ubojstva i smrtonosni uvjeti u logoru decimirali su ovu grupu ljudi, a oni koji su preživjeli bili su uglavnom njemački i poljski Židovi. No i taj broj Židova za Himmlera je bio prevelik stoga je naredio njihovu deportaciju uglavnom u Auschwitz ili Majdanek.¹³⁶

Dolaskom sovjetske vojske s 22. na 23. travnja 1945. u logoru nije bilo više od 3 400 logoraša, uglavnom invalida.¹³⁷ Sachsenhausen je memorijaliziran 1961. godine.¹³⁸

7. Logori u Poljskoj

U svrhu konačnog uništenja svih Židova, glavni predstavnici ministarstava i najviši čelnici SS-a sastali su se 20. siječnja 1942. godine na konferenciji na jezeru Wannsee. Vila na Wannseeu sagrađena je u vrijeme Prvog svjetskog rata i tamo je Reinhard Heydrich predstavio „konačno rješenje“ za čiju je primjenu odluka već bila donesena. Sastanak je okupio dva centra moći nacističke Njemačke, RSHA kojeg je predstavljao Heydrich s petoricom drugih dužnosnika i tajnicom, te Nacionalsocijalističku stranku i njemačku vladu, koje je zastupalo sedam osoba iz raznih ministarstava, među ostalima i iz Ministarstva prometa, kojem je pripala važna uloga kod provođenja deportacija.¹³⁹ Za teme i tijek rasprava na konferenciji zna se poglavito zbog toga što je rat preživio preslik zapisnika koje je vodio Adolf Eichmann, Heydrichov „stručnjak za židovsko pitanje“. Kao jedan od rijetkih dokumenata koji izravno osvjetljava misaoni proces unutar kojeg se provodilo „konačno

¹³⁴ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 252.

¹³⁵ *Ibid.*, str. 321.

¹³⁶ *Ibid.*, str. 396.

¹³⁷ *Ibid.*, str. 641.

¹³⁸ *Ibid.*, str. 729.

¹³⁹ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 47.-48.

rješenje“, Eichmannove su zabilješke od goleme povijesne važnosti. Predviđalo se da se ukupno jedanaest milijuna Židova (a u tu brojku bilo je uključeno i nekoliko milijuna ljudi u zemljama poput Irske i Britanije koje još nisu bile pod nacističkom dominacijom i neutralnim zemljama) podvrgne „evakuaciji na istok“. Po dolasku na istok, te bi se Židove razdvajalo po spolu, a sposobne i zdrave zapošljavalo na gradnji cesta. Židove koji ne bi bili odabrani da obavljaju tu vrstu posla, implikacija je bila posve jasna, smjesta bi se ubijalo, dok bi se ostatku zapravo samo odgađalo pogubljenje jer se predviđalo da će ih i tako veliki broj umirati zbog posljedica teškog fizičkog rada. Zapisnik sastanka smišljeno je ostao nedorečen. Kako bi postigli točno željeni učinak, nekoliko je puta prepravljani budući da je bio namijenjen širem krugu korisnika i moralo ga se napisati neodređenim i zakučastim jezikom. Oni koji su razumjeli kontekst točno bi znali na što se smjera, dok je izostavljanje sirove, izravne terminologije značilo da zapisnik neće šokirati neupućene ako kojim slučajem dokuče pravo značenje napisanih riječi. Ipak, zapisnik ostaje najjasniji dokaz procesa planiranja „konačnog rješenja“ i najjači dokaz uključenosti širokog kruga ljudi na razini države u umorstva koja su uslijedila.¹⁴⁰

7.1. Auschwitz

Povijest Auschwitza kao logora seže još u doba Prvog svjetskog rata. Podignut je kao privremeno naselje za njemačke sezonske radnike u provincijskom gradu Oświęcim u Poljskoj koji je bio dio Habsburške monarhije do 1918. godine, jugoistočno od Katowica. U njemu su se nalazile ciglene kuće i drvene barake koje je kasnije koristila poljska vojska, a nakon vojske ga je preuzeo Wehrmacht 1939. godine kao logor za ratne zarobljenike. Ubrzo je bio zatvoren i ispražnjen, ali nakratko. U prvim danima Drugog svjetskog rata grad su okupirali Nijemci i priključili ga Njemačkom Reichu, kada su mu odlučili vratiti stari njemački naziv - Auschwitz. U ranim mjesecima 1940. esesovski stručnjaci su u nekoliko navrata pregledavali lokaciju i vagali dobre i loše strane njene prenamjene u koncentracijski logor. Nakon duge rasprave, u travnju 1940. započela je gradnja i prenamjena postojeće strukture.¹⁴¹

Auschwitz je službeno započeo s radom 14. lipnja 1940. godine kada je došao prvi transport poljskih zatvorenika iz zatvora u Tarnowu pored Krakova, za koje je logor inicijalno

¹⁴⁰ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 97.-98.

¹⁴¹ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 242.

bio i namijenjen.¹⁴² Poljaci su činili najveću populaciju u Auschwitzu između 1940. i 1941. koji nigdje nisu bili tretirani tako loše kao ovdje.¹⁴³

Dana 26. rujna 1941. godine naređena je gradnja novog logora nedaleko Auschwitza kojem je bio subordiniran, u selu Birkenau (Brzezinka) koje je nekoliko mjeseci ranije u potpunosti ispražnjeno.¹⁴⁴ Birkenau je 1942. postao epitom za sistematsko uništenje europskih Židova.¹⁴⁵ Rane 1941. godine u povojima je bio još jedan projekt, odnosno suradnja SS-a s privatnom industrijom. Kemijski div *IG Farben* odlučio je sagraditi veliku tvornicu sintetskog goriva i gume par kilometara od grada Auschwitza i među svoje radnike priključiti i one prisilne, iz logora. Tako je započelo i proširivanje logora.¹⁴⁶ S vremenom je oko Auschwitza djelovalo 28 pomoćnih logora uz različita industrijska postrojenja razbacana po Gornjoj Šleskoj, od cementare *Goeszow* do tvornice oružja *Eintrachthütte*, od elektrane *Energie-Versorgung Oberschlesien* do golemog logora u Monowitzu, za potrebe spomenute tvornice *IG Farben*.¹⁴⁷ U studenom 1943. Auschwitz je podijeljen u tri dijela, svaki sa svojim zapovjednikom. Auschwitz I bio je stari glavni logor, Auschwitz II je bio logor u Birkenauu, a Auschwitz III je sadržavao sve satelitske logore, s Buna-Monowitzom kao najznačajnijim. Iako su uvjeti bili različiti u pojedinim dijelovima, cilj im je bio isti.¹⁴⁸

U logoru je postojao blok 11 kojeg su se svi logoraši najviše bojali. Bio je to bunker kojeg su esesovci koristili za mučenja i ubojstva. Logoraši su ga zvali „blokom smrti“, a uz smrt su ga vezali i esesovci stoga je bunker počeo privremeno služiti i kao plinska komora za sovjetske ratne zarobljenike. To je ujedno bilo i prvo masovno gušenje plinom unutar logora.¹⁴⁹ Ovdje su počeli eksperimenti s ciklonom B koji se do tada koristio za istrebljivanje kukaca i gamadi u logoru - kristalizirana cijanovodična kiselina (cijanid), pakirana u limenke i prodavana pod nazivom *Zyklon Blausäure* (cijanovodična kiselina), odnosno popularno nazivana ciklon B.¹⁵⁰ Esesovci su znali za njegovu štetnost, a nije bila potrebna ni instalacija cijevi ni plinskih cilindara kao u slučaju kamiona i ugljikovog monoksida. Bilo je dovoljno samo ubaciti kristale ciklona B u prostoriju bez izvora kisika. Ono što esesovcima nije

¹⁴² Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 243.

¹⁴³ *Ibid.*, str. 282.

¹⁴⁴ *Ibid.*, str. 332.

¹⁴⁵ *Ibid.*, str. 344.

¹⁴⁶ *Ibid.*, str. 248.

¹⁴⁷ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 179.

¹⁴⁸ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 406.

¹⁴⁹ *Ibid.*, str. 318.

¹⁵⁰ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 74.

odgovaralo bila je lokacija bloka 11 koji je bio predaleko od krematorija, a kako nije bilo ugrađene ventilacije, prostorija bi se morala dugo prozračivati prije nego bi se tijela mogla pokupiti. Stoga je odlučeno da se plinske komore presele u mrtvačnicu krematorija koja je zadovoljavala sve uvjete koje blok 11 nije ispunjavao. Bio je to prototip tvornice smrti.¹⁵¹

U međuvremenu, u Auschwitzu se nastavljalo sa proširivanjem kapaciteta za ubijanje. Namjera je bila novi krematorij podići u udaljenom kutu Birkenaua, nedaleko stare kuće. Tu je kuću trebalo na brzinu prenamijeniti u improvizirano postrojenje za ubijanje, tako što su se ciglama zazidali postojeći prozori i vrata, a unutrašnjost je bila podijeljena na dvije odvojene nepropusne prostorije koje su se mogle rabiti kao plinske komore. Novi ulazi su vodili izravno u plinske komore, a uz vrh ciglenog zida probili su se otvori kroz koje se ubacivao ciklon B. Ta stara kuća bila je znana kao „mala crvena kuća“ ili „bunker 1“. U svakom trenutku tamo se moglo ubiti oko 800 ljudi jako natiskanih u plinskoj komori.¹⁵² Nekoliko tjedana nakon završetka radova na „maloj crvenoj kući“ još je jedno zdanje, udaljeno nekoliko stotina metara i prozvano „mala bijela kuća“ ili „bunker 2“, preinačeno u postrojenje za ubijanje s kapacitetom od 1 200 osoba u jednom mahu. U njoj su četiri prostorije pretvorene u plinske komore.¹⁵³ Plinske komore u krematorijima 2 i 3 nalazile su se ispod zemlje, pa se u njih lako puštao plin nakon što bi se komora nakrcala ljudima i vrata čvrsto zatvorila. Stojeći izvana na krovovima plinske komore, esesovci su dizali poklopce i tako imali pristup ravno dolje do posebnih žičanih stupova u plinskoj komori. Zatim bi spremnike sa ciklonom B spuštali u te žičane stupove te, kad bi spremnici došli do poda, zatvarali poklopce. S druge strane zaključanih vrata pripadnici *Sonderkommanda* slušali bi krikove. Kada bi buka utihnula, uključivani su snažni ventilatori i zatim bi pripadnici *Sonderkommanda* stupali na posao. Morali su uklanjati tijela iz plinske komore i posebno izrađenim dizalom podizati ih do krematorijskih peći u prizemlju. Potom su opet morali ulaziti u plinske komore i snažnim šmrkovima očistiti krv i izmet sa zidova i poda.¹⁵⁴ Do lipnja 1943. godine, Birkenau je u pogonu imao četiri krematorija koji su u jednom danu mogli spaliti 4 416 tijela.¹⁵⁵

¹⁵¹ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 218.-320.

¹⁵² Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 113.

¹⁵³ *Ibid.*, str. 116.

¹⁵⁴ *Ibid.*, str. 233.

¹⁵⁵ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 375.

Najzloglasnije ime povezano s pokusima koji su se odvijali u Auschwitzu, urezano u svijesti javnosti bilo je ono dr. Josefa Mengelea. Poslan je u Auschwitz u ožujku 1943. godine. Mengele je uživao u moći kojom je raspolagao u Auschwitzu i pogodnostima za bezdušna istraživanja što mu ih je to mjesto pružalo. Prije nego je došao u Auschwitz, Mengele nije pokazivao nikakvih znakova da bi se jednog dana mogao pretvoriti u sadista. Po svim svjedočanstvima pokazao se hrabrim na Istočnoj bojišnici, spašavajući dva vojnika iz gorućeg tenka, a prije toga, po završenim studijima na Sveučilištu u Frankfurtu, vodio je razmjerno običan život liječnika. Međutim, o shizofreničnoj naravi Mengeleova karaktera, kakvu je pokazivao u Auschwitzu, govori velik broj bivših logoraša. Dok bi stajao pred njima odijeven u besprijekornu esesovsku uniformu, Mengele se znao smiješiti i biti šarmantan, ili je znao postajati neopisivo okrutan. Jedni ga se sjećaju kako ubija majku i dijete zato što su mu stvarali neprilike, dok ga se drugi sjećaju samo po lijepim riječima što bi im ih upućivao. Izučavanje blizanaca bilo je za Mengelea jedno od glavnih područja interesa, stoga je i specijalizirao „hereditarnu biologiju“. Po logoru se pričalo kako pokušava shvatiti točne okolnosti u kojima dolazi do višestrukih trudnoća te da želi provesti istraživanja koja bi ženama u Reichu omogućila da mnogo brže imaju mnogo više djece. No, mnogo je vjerojatnija postavka kako ga je motivirala želja da shvati ulogu genetičkog nasljeđa u razvoju i ponašanju, što je bila tema koja je opsjedala brojne nacističke znanstvenike. Mengele je u logoru s ljudskim bićima mogao činiti što god bi mu palo na um. Nije bilo nikakvih ograničenja glede obuhvatnosti ili dosega onoga što je sam nazivao svojim „medicinskim pokusima“. Njegova moć da, u težnji za zadovoljavanjem vlastite sadističke znatiželje, muči i ubija ljude bila je bezgranična. Nije eksperimentirao samo s blizancima već i s ljudima patuljastog rasta i zatočenicima oboljelim od jednog oblika gangrene lica poznate kao noma, koja se zbog stravičnih uvjeta života raširila u romskom logoru u Birkenauu. Okolnosti u Auschwitzu stvorile su Mengelea kakvog svijet poznaje što predstavlja rječit dokaz koliko je teško predvidjeti tko će u izuzetnim okolnostima postati monstrum.¹⁵⁶

Područje baraka u Birkenauu gdje se imovina ljudi dopremljenih u logor razvrstavala za otpravljanje u Njemačku zvalo se „Kanada“. Poznato je pod tim nazivom jer je ta zemlja držana mjestom bogatstva i lagodnog života. Tamo su stotine Židova, ponajviše žena, morale razvrstavati, odvajati i klasificirati odjeću, obuću, hranu, naočale, nakit, novac i druge dragocjenosti što ih je više od milijun Židova uspjelo ponijeti na put do odredišta koje im je

¹⁵⁶ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 187.-189.

bilo predstavljeno kao „radni logor na istoku“.¹⁵⁷ Dio je ostajao u logoru, dio je pokraden od esesovaca, a ostatak se slao po cijelom Reichu za proizvodnju raznih predmeta.¹⁵⁸

Kako je broj mrtvih sve više rastao, esesovci su se počeli mučiti s identifikacijom žrtava. Vojne oznake su se gubile u kaosu, a brojke napisane na tijelima su vrlo brzo blijedile. Kako ne bi dolazilo do zamjene identiteta, od studenog 1941. sovjetskim zatvorenicima broj se tetovirao tako što im se metalni biljeg s tintom utisnuo u prsa. Tako je nastala ozloglašena tetovaža u Auschwitzu koja se kasnije počela koristiti i na drugim logorašima.¹⁵⁹

Valja napomenuti da Auschwitz nije bio osnovan kao logor za uništenje Židova, za razliku od poljskih logora smrti o kojima će kasnije biti riječi. Od samog početka je imao višestruku ulogu, a logor smrti za Židove i samim time centar Holokausta postao je tek tijekom 1942. godine. U logor su stizali Židovi iz cijele Europe, deportirani iz Mađarske, Poljske, Francuske, Nizozemske, Grčke, Čehoslovačke, Belgije, Njemačke, Austrije, Hrvatske, Italije i Norveške. U kasno proljeće 1944. kada su poljski logori smrti već bili zatvoreni, Auschwitz je tek počeo dostizati vrhunac ubijanja.¹⁶⁰ Samo je tijekom srpnja i kolovoza 1942. godine u Auschwitz odvedeno više od 60 000 Židova¹⁶¹. Oko 190 000 Židova je život izgubilo u 1942. godini, najvećim dijelom u plinskim komorama u Birkenauu.¹⁶²

Kada je sovjetska vojska stigla u Auschwitz i Birkenau oko 15 sati 27. siječnja 1945. godine, logor nije sličio ni približno prizoru od nekoliko mjeseci ranije. Iako tragovi genocida nisu bili ni približno pažljivo prikriveni kao u slučaju Bežeca, Sobibóra i Treblinka, SS je tada već rastavio i uništio velik broj zgrada u logoru, kao i krematorije i plinske komore. Ostalo je oko 7 500 logoraša, uglavnom bolesnih i preslabih koji su napušteni prilikom zadnje evakuacije logora krajem 1944. godine. Danas je datum oslobođenja Auschwitza simbol sjećanja na Holokaust.¹⁶³

Auschwitz je igrao centralnu ulogu u izvršavanju konačnog rješenja - sistematskog uništenja europskih Židova tijekom Drugog svjetskog rata, poznatog kao Holokaust. U njemu je život izgubilo oko milijun Židova, uz desetak tisuća Roma i sovjetskih ratnih

¹⁵⁷ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 168.

¹⁵⁸ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 447.-448.

¹⁵⁹ *Ibid.*, str. 338.

¹⁶⁰ *Ibid.*, str. 347.

¹⁶¹ *Ibid.*, str. 362.

¹⁶² *Ibid.*, str. 365.

¹⁶³ *Ibid.*, str. 641.-642.

zarobljenika.¹⁶⁴ Od ukupno 6 500 esesovaca koji su između 1940. i 1945. godine radili u Auschwitzu i za koje se vjeruje da su preživjeli rat, tek ih je 750 na neki način kažnjeno.¹⁶⁵ Na području glavnog logora u Auschwitzu je 1947. godine otvoren muzej. Tada je u sjećanju dominirao poljski nacionalni narativ, a židovski ostajao po strani. Završetkom Hladnog rata se i to mijenja.¹⁶⁶

7.2. Chelmno

Chelmno se nalazio u Warthegauu, između Łódža i Posena, odnosno teritoriju na zapadu Poljske koji je priključen Reichu i bio je prvi specijalizirani logor smrti, podignut 8. prosinca 1941. godine.¹⁶⁷ Nalazio se uvučen od istočne obale rijeke Warte. Bio je potpuno sakriven od svakog cestovnog, željezničkog i riječnog prometa, od svake kuće i ljudskog boravišta i bio je najzabitniji od svih logora smrti.¹⁶⁸ Ime je dobio po selu, premda se sam logor nalazio nešto malo više od šest kilometara prema sjeverozapadu. U kasnijem poglavlju povijesti logora, kad je u ljeto 1944. godine bio ponovno otvoren na mjesec dana, deportirani su bili držani u selu Chelmno, u oronulome lokalnom dvorcu. No tijekom 1941. i 1942. godine, kada je ubijena glavnina žrtava logora, držali su ih u velikome ciglenom mlinu na obalama Nera. Bilo je to mjesto s kojega su deportirani u zapečaćenim kamionima kretali put logora i tijekom putovanja bili gušeni plinom.¹⁶⁹

Glavni razlog za otvaranje Chelmna bio je pobiti sve Židove iz geta u Łódžu za koje se držalo da više nisu produktivni. Prvi su transporti iz Łódža krenuli 16. siječnja 1942. godine.¹⁷⁰ Osim Židova iz geta u Łódžu, oko 100 000 Židova je došlo s područja Warthegaua u prvoj polovici 1942. godine nakon Himmlerove zapovijedi odmah nakon konferencije u Wannseeu.¹⁷¹ Židovi su kamionima dovezeni u logor (kasnije će biti dovođeni vlakom) do velike kuće gdje im je zapovijedeno da se svuku prije „dezinfekcije“. Potom su ih odveli u podrum, satjerali ih kroz prolaz sve do drvene rampe, a zatim su se našli u naoko velikoj, zatvorenoj sobi. Zapravo su ih zaključali u stražnji dio furgona. U početku se rabio ugljični monoksid iz boca, no ubrzo su došla nova vozila koja su rabila vlastite ispušne plinove za

¹⁶⁴ Cravetto, E. (ur.), Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 396.

¹⁶⁵ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 297.

¹⁶⁶ Wachsmann, N., KL: A History of the Nazi Concentration Camps, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 731.

¹⁶⁷ *Ibid.*, str. 348.

¹⁶⁸ Gilbert, M., Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću, Vizura, Zagreb 2001., str. 405.

¹⁶⁹ *Ibid.*, str. 396.

¹⁷⁰ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 95.

¹⁷¹ Cheyette, B., The Ghetto: A Very Short Introduction, Oxford University Press, Oxford 2020., str. 45.-46.

ubijanje ljudi zatvorenih u stražnjem dijelu. Nakon što bi se Židove ugušilo, furgonima su ih odvozili do obližnje šume. Odabrani Židovi su istovarivali trupla i pokapali ih, da bi i njih nakon nekoliko tjedana ubili i zamijenili ih novopridošlicama.¹⁷²

Između siječnja i svibnja 1942. godine ukupno 55 000 Židova deportirano je iz geta u Łódžu i ubijeno u Chelmnu.¹⁷³ Cheyette navodi da je u Chelmnu ubijeno oko 300 000 Židova i Roma iz cijele Poljske,¹⁷⁴ dok na spomeniku u Chelmnu stoji da je u logoru ubijeno najmanje 180 000 Židova.¹⁷⁵ U knjizi *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)* naveden je ukupan broj od 320 000 ljudi¹⁷⁶ dok je u tablici navedeno da je ubijeno 150 000 Židova.¹⁷⁷

7.3. Majdanek

Majdanek je bio prvi osnovani logor na poljskom teritoriju, u Lublinu. Gradnja je započela 7. listopada 1941. godine, sa predviđenim kapacitetom od 50 000 zatvorenika. Ipak, Himmler se vrlo brzo predomislio oko kapaciteta logora pa se stoga i nacrt logora promijenio te je odlučeno da u logoru treba biti moguće smjestiti 150 000 ljudi.¹⁷⁸

Prvi zatvorenici su u Majdanek stigli prije nego je gradnja bila dovršena. Nije bilo dovoljno izgrađenih baraka tako da je dio logoraša, tada većinom sovjetskih ratnih zarobljenika, noćilo na otvorenom, dok su neki kopali rupe u zemlji u kojima su spavali. Logoraši su već na samom početku rada Majdaneka bili potpuno izglednjeli, a i bolesti su vrlo brzo počele harati logorom od čega je polovica logoraša bolovala od tifusa. Esesovci su kontrolu bolesti u logoru rješavali smrću, ubivši veliki broj ljudi tijekom jeseni i zime 1941. godine.¹⁷⁹ Gradnja logora vremenski je jako zaostajala od plana gradnje, osim zbog nedostatka građevnog materijala i temperature ispod nule najveći problem je ipak bio nedostatak radne snage. Sovjetski ratni zarobljenici koji su trebali graditi vlastite barake bili su u toliko lošem fizičkom stanju da gradnja nije mogla biti dovršena u onom obliku u kakvom je zamišljena. Stoga Majdanek nije izrastao u veliki logor za prisilni rad. Čak ni u

¹⁷² Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 94.-95.

¹⁷³ *Ibid.*, str. 104.

¹⁷⁴ Cheyette, B., *The Ghetto: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2020., str. 45.-46.

¹⁷⁵ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 397.-398.

¹⁷⁶ Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 395.

¹⁷⁷ *Ibid.*, str. 393.

¹⁷⁸ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 331.-332.

¹⁷⁹ *Ibid.*, str. 335.-336.

ljetu 1942. nije bio ni približno dovršen. Baraka za esesovce je bilo samo dvije, osmatračnice su bile nedovršene, a građevni materijal je bio razasut po cijelom zemljištu.¹⁸⁰ Kako je postajalo sve očitije da planovi za Majdanek neće biti ostvareni iskorištavanjem sovjetskih ratnih zarobljenika, donesena je odluka da se u logor šalju židovski zatvorenici sposobni za rad.¹⁸¹

Rane 1942. godine dolazi do promjene. Broj logoraša je skočio, a iz izrabljivanja, zlostavljanja, ubijanja i općenito loših uvjeta razvit će se sistematizirano masovno uništenje.¹⁸² Masovne deportacije Židova u Majdanek počele su na proljeće 1942. godine, prvo iz Slovačke, a zatim s područja Generalnog guvermana, okupiranog češkog teritorija i Njemačkog Reicha. Majdanek je tada počeo ubrzano rasti i iz logora s otprilike stotinjak logoraša od kojih nijedan nije bio Židov, pretvorio se u logor u kojem se na ljetu 1942. nalazilo oko 10 000 zatvorenika, od čega su gotovo svi bili Židovi.¹⁸³ U drugoj polovici 1942. godine počinje gradnja plinskih komora koje su bile opremljene i za ciklon B¹⁸⁴ i za ugljični monoksid, čime je započela transformacija Majdaneka u logor smrti.¹⁸⁵

U periodu između siječnja i listopada 1943. u Majdaneku je ubijeno najmanje 16 000 Židova, većinom u novosagrađenim plinskim komorama. Tijela su se nosila na spaljivanje u obližnju šumu.¹⁸⁶ U sklopu operacije „Festival žetve“, 3. studenog 1943. godine, u Majdaneku je ubijeno oko 18 000 Židova. Logoraši su istjerani iz baraka na glavnu ulicu logora kojima su pridruženi zatvorenici obližnjih logora.¹⁸⁷ Zaustavljeni su kod mjesta gradnje novog krematorija, natjerani da se svuku i legnu u velike jarke nakon čega su ustrijeljeni. Oni koji su preživjeli streljanje zakopani su živi ispod mrtvih tijela. Za kamuflažu zvukova, preko glasnik zvučnika puštala se glazba poput bečkog valcera i tanga. Nakon što je i posljednji logoraš ubijen, esesovci su se zaputili na slavlje. Ono što su slavili bio je najveći masakr u koncentracijskom logoru u jednom danu.¹⁸⁸

¹⁸⁰ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 340.-341.

¹⁸¹ *Ibid.*, str. 352.

¹⁸² *Ibid.*, str. 342.

¹⁸³ *Ibid.*, str. 379.

¹⁸⁴ Majdanek je bio jedini drugi logor, premda u mnogo manjim razmjerima nego u Auschwitzu, u kojemu se još rabio ciklon B. (Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 264.)

¹⁸⁵ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 381.

¹⁸⁶ *Ibid.*, str. 382.

¹⁸⁷ Iz Poniatowe barem 11 000 i iz Trawniki barem 4000 ljudi.

¹⁸⁸ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 393.-394.

Kasne 1943. godine Majdanek je pripreman za zatvaranje stoga je odlučeno u narednim mjesecima na desetke tisuće logoraša preseliti teretnim vagonima u druge logore, najvećim dijelom u Auschwitz. Dio je natjeran prema zapadu pješke, a priključili su se i logoraši iz obližnjih satelitskih logora. Kada je u siječnju 1945. godine naređena potpuna evakuacija, glavni logor je bio skoro potpuno prazan, ostavljena je samo nekolicina bolesnih.¹⁸⁹

7.4. Globočnik logori smrti

Bežec, Sobibór i Treblinka radili su neovisno o ostalim esesovskim koncentracijskim logorima, a poznati su i kao Globočnik logori smrti. Naziv su dobili po Odilu Globočniku, esesovcu i vođi policije u okrugu Lublin, koji je namještenje dobio 1939. godine i bio je poznat po ekstremnoj antisemitskoj politici. Iz Globočnikovog ureda u Lublinu bile su koordinirane deportacije.¹⁹⁰

U literaturi se često za plan uništenja Židova s područja Generalnog guvermana nailazi na termin „Aktion Reinhard“, a za Bežec, Sobibór i Treblinku se koristi i termin „Reinhard logori“, međutim ti nazivi ne smiju zavarati. Nacisti se u okviru Operacije Reinhard nisu ograničavali samo na ove logore smrti nego se ona odnosila i na uništenje Židova u Auschwitzu i Majdaneku koji su također funkcionirali kao logori smrti ali su radili neovisno od Globočnik logora smrti.¹⁹¹

Postojale su temeljne razlike u funkcioniranju i organizaciji Globočnik logora smrti i drugih ranije navedenih logora, poglavito Auschwitza i Majdaneka koji su bili u najvećoj mjeri uključeni u Holokaust. Za početak, Bežecom, Sobibórom i Treblinkom upravljano je iz Globočnikovog ureda u Lublinu dok je Auschwitzom i Majdanekom, kao i ostalim logorima upravljano iz WVHA¹⁹² u Berlinu. Zatim, većina ubijenih Židova u Globočnik logorima smrti dovedena je s područja Generalnog guvermana, dok su u Auschwitz Židovi dovođeni uglavnom iz zapadnih i južnih dijelova Europe. Bitna razlika bila je i u svrsi postojanja logora. Bežec, Sobibór i Treblinka osnovani su s jednim jedinim ciljem, a to je bilo brzo masovno uništenje deportiranih Židova. U usporedbi, Auschwitz i Majdanek imali su hibridnu funkciju i nastavili su s prisilnim radom u logoru i nakon što su postali logori smrti. Tamo se i

¹⁸⁹ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 643.-644.

¹⁹⁰ *Ibid.*, str. 349.-350.

¹⁹¹ *Ibid.*, str. 349.

¹⁹² SS odjel uprave i privrede (njem. *Wirtschafts und Verwaltungshauptamt*) upravljao je cijelom privrednom i financijskom autonomijom SS-a.

dalje vršila selekcija po dolasku logoraša dok u Globočnik logorima smrti nije. Jedina selekcija u Globočnik logorima smrti bila je ona prije same deportacije u logor, u getima i drugdje. Svim ljudima koji bi se našli u transportima, budućnost je bila smrt. Međutim, povremeno su Nijemci ipak među novopridošlim logorašima morali odabrati mali broj Židova (*Sonderkommando*) kako bi se osigurao nesmetan rad logora, ali u Bežecu, Sobibóru i Treblinki nije bilo prisilnog rada kao što je ranije opisano u drugim logorima. Čak ni na vrhuncu ubijanja tijekom 1942. godine u svim logorima zajedno nije radilo više od 2 500 tzv. „radnih Židova“.¹⁹³ To upućuje na još jednu bitnu razliku između Globočnik logora smrti i ostalih logora. U odnosu na koncentracijske logore, logorima smrti je trebalo razmjerno malo zgrada i postrojenja, pa su i površinom bili vrlo mali. Bežec je bio manji od kvadrata površine 300 sa 300 metara. Posjetitelji Bežeca, Sobibóra i Treblinke, a takvih je kudikamo manje nego onih koji obilaze Auschwitz, ostaju zapanjeni skromnom veličinom tih logora smrti. Sva tri su mogla stati na područje koje je pokrивao Auschwitz-Birkenau, i još bi ostalo slobodnog prostora.¹⁹⁴

U Globočnik logorima smrti 1942. godine ubijeno je oko 1 500 000 ljudi. Tek je 1943. godine broj žrtava počeo padati nakon što je većina Židova s područja Generalnog guvermana pobijena, geta ispražnjena, a Auschwitz postao centralno mjesto Holokausta.¹⁹⁵ Doista je mračna ironija da se ovi logori danas ne spominju u istom dahu s Auschwitzom, jer upravo su sami nacisti željeli izbrisati imena Bežeca, Sobibóra i Treblinke iz povijesnog sjećanja i nastojali osigurati da im, nakon što su obavili svoje ubilačke zadaće, nestane svaki fizički trag. Davno prije završetka rata nacisti su uništili te logore, očistili zemljište i pustili da na njemu izraste šuma ili ga ponovo izorali u njive. Nasuprot tome, nacisti nisu nikad, čak ni posljednjih dana postojanja logora, pokušali ukloniti fizičke tragove Auschwitz.¹⁹⁶ Ti logori smrti, mjesta krajnje ljudske patnje, danas su groblja, muzeji ili memorijalni parkovi.¹⁹⁷

7.4.1. Bežec

Logor je ležao na obronku u zabačenom gradiću Bežecu na dalekom jugoistoku okupirane Poljske, na čijem ulazu su stajala četiri stražarska tornja. Tamo se nalazio i niz rovova što su ih kopali židovski zatočnici izvornog logora Bežec, isprva logora za prisilni

¹⁹³ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 383.

¹⁹⁴ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 159.

¹⁹⁵ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 365.

¹⁹⁶ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 157.

¹⁹⁷ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 428.

rad u koji je između svibnja i prosinca 1940. godine bilo dovedeno nekoliko tisuća Židova kako bi izgradili protutenkovske rovove za njemačke branitelje Reicha.¹⁹⁸ U studenom 1941. godine počela je gradnja malog logora udaljenog otprilike petsto metara od željezničke postaje. U glavama esesovaca to je trebalo biti lokalno rješenje za lokalni problem – nužnost da se pobiju „neproduktivni“ Židovi iz okolice. Jednako kao što je u Chelmnju uspostavljen centar za ubijanje Židova iz geta u Łodžu, tako je i Bełżec podignut da bi se pobilo „neželjene“ Židove s područja Lublina.¹⁹⁹

Služilo se ugljičnim monoksidom kao sredstvom za ubijanje, ali ne iz posebnih spremnika kao u plinskim komorama, već iz običnih motora s unutarnjim izgaranjem. Kasnije su tri male plinske komore ugrađene u zgradu od cigli koja je preuređena tako da podsjeća na prostorije za tuširanje, a ugljični je monoksid izlazio iz lažnih glava na tuševima. No, malen kakav je bio, Bełżec ipak nije jedan jedinstveni logor. Tako su plinske komore unutar logora ograđene u odvojen logor 2, koji je bio skriven drvećem i ograđen žicom isprepletenom među granjem. To je područje s ostatkom logora bilo povezano jedino preko „cijevi“, prolaza kroz žičanu ogradu. Logor 1, odnosno ostatak Bełżeca, sastojao se od ulaznog prostora neposredno uz željezničku prugu, različitih baraka i trga na kojemu su obavljane prozivke.²⁰⁰

Istrebljenje Židova u Bełżecu započelo je u ožujku 1942. godine.²⁰¹ Prva od dviju glavnih deportacija iz Krakova u Bełżec zbilja se 1. lipnja 1942. godine, kada su deportirane 2 000 Židova, a druga četiri dana kasnije, kad ih je deportirano 5 000. Niti u jednoj od tih dviju deportacija nije bilo preživjelih.²⁰² Uskoro se pokazalo kako su kapaciteti plinskih komora nedostatni da svladaju planirane dolazeće količine ljudi, pa je u lipnju 1942. godine logor zatvoren na otprilike mjesec dana dok nisu podignute nove plinske komore.²⁰³

U Bełżecu preživjelih gotovo nije bilo. Od 600 000²⁰⁴ muškaraca, žena i djece ovamo dopremljenih da budu umoreni, svega se za petero zna da su izbjegli smrti.²⁰⁵ Gotovo sve žrtve ovog logora bili su Židovi.²⁰⁶ Zabilježena su samo tri svjedočanstva o Bełżecu,²⁰⁷ a

¹⁹⁸ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 224.

¹⁹⁹ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 158.

²⁰⁰ *Ibid.*, str. 158.-159.

²⁰¹ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 349.

²⁰² Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 207.

²⁰³ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 162.

²⁰⁴ Na spomeniku u Bełżecu stoji da je u logoru ubijeno 600 000 Židova.

²⁰⁵ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 229.

²⁰⁶ *Ibid.*, str. 297.

²⁰⁷ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 347.

pismeni izvještaji o imenima ljudi deportiranih u Bežec, bilo u gradovima iz kojih su bili deportirani ili u samome logoru, ne postoje.²⁰⁸

7.4.2. Sobibór

Sobibór je osnovan u veljači 1942. godine.²⁰⁹ Nalazio se sjeverno od Bežeca ali i dalje duboko na istoku Poljske u području gusto naseljenom poljskim Židovima. Sobibór je građen, a poslije se njime tako i upravljalo, strogo po predlošku Bežeca. Bio je sićušan u usporedbi s Auschwitz-Birkenauom (premda je površinom od 600 s 400 metara bio nešto veći od Bežeca), a bio je i podijeljen, kao i Bežec, u dva unutarnja logora odijeljena prolazom koji je povezivao dio logora u kojemu su primani zatočnici s dijelom u kojemu su bile plinske komore. Ali kako za razliku od Bežeca gdje su esesovci živjeli u obližnjim rekviriranim kućama nije u okolici bilo odgovarajućeg smještaja, podignut je i treći dio logora u kojemu su stanovali esesovci i ukrajinski čuvari.²¹⁰ Osnovno osoblje logora sastojalo se od 20 ili 30 njemačkih činovnika, oko 200 stranih pomagača i oko 200 ili 300 židovskih zatvorenika koji su održavali prostor, asistirali u ubijanju i razvrstavali imovinu ubijenih.²¹¹

U Sobibóru se s ubijanjem počelo u svibnju 1942. godine, a do svibnja 1943. godine u plinskim komorama već je ubijeno oko 250 000 Židova.²¹² Pobuna u Sobibóru počela je 14. listopada 1943., ali većina od tri stotine bjegunaca nije preživjela rat. Mnogi su lutali u okolici, izgubili se po šumama, pa su uhvaćeni za nekoliko sati, dok su druge poslije izdali Poljaci i predali Nijemcima. Himmler se jako uznemirio zbog pobune u Sobibóru pa je brzo zapovjedio da se pobiju Židovi u logorima Trawniki, Poniatowi i Majdaneku, što je ranije spomenuto pod tajnim imenom „Festival žetve“.²¹³ Nakon pobune Židova u listopadu 1943. godine logor je bio zatvoren. Nekolicina sobiborskih stražara što su prethodno službovali u Bežecu vratila se u Sobibór raščistiti područje i posaditi drveće.²¹⁴

²⁰⁸ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 207.

²⁰⁹ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 348.

²¹⁰ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 160.-161.

²¹¹ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 383.-384.

²¹² Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 205.

²¹³ *Ibid.*, str. 213.-214.

²¹⁴ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 266.

7.4.3. Treblinka

Otprilike u isto vrijeme kada su Bežec i Sobibór krenuli s radom, započela je gradnja Treblinke. Nalazila se na sjeveru Generalnog guvermana i bila je namijenjena prvenstveno za ubijanje Židova iz Varšavskog geta. S radom je počela kasnog srpnja 1942. godine.²¹⁵

Za potrebe deportacije u Treblinku, izgrađen je željeznički odvojak prema jugu, preko rijeke Bug. U tu je svrhu dovedeno nekoliko stotina varšavskih Židova iz logora za prisilni rad na drugoj obali Buga. Da bi se uredio logor smrti, podignuta su spremišta za lokomotive i poravnano je tlo za željezničke kolodvore. U selu Treblinka bio je otvoren logor za prisilni rad, gdje je radnike čuvalo i mučilo dvadeset esesovaca te stotinu Ukrajinaca.²¹⁶

Prvi transporti Židova pristižu 23. srpnja 1942. godine iz Varšavskog geta.²¹⁷ Koncentracija Židova nigdje u nacističkoj državi nije bila tako visoka kao u Varšavskom getu, a temeljna svrha Treblinke bila je pobiti ih.²¹⁸ Treblinka je bila sagrađena vrlo profesionalno. Na prvi pogled moglo se pomisliti da se radi o običnoj željezničkoj stanici. Kolosijek je bio dovoljno dug da se uz njega mogao zaustaviti običan vlak sa do četrdeset vagona. Nekoliko metara od perona nalazile su se dvije barake. U desnoj se skupljala hrana koju su ljudi donijeli sa sobom u torbama, a u lijevoj su se skidali žene i djeca. Put prema plinskim komorama započinjao je uz barake nasuprot perona, a na kraju tog puta ulazilo se u bijelu zgradu na kojoj se nalazila velika Davidova zvijezda. Plinska komora mjerila je sedam sa sedam metara usred koje su se nalazili tuševi kroz koje je izlazio plin. Duž cijelog zida prolazila je cijev kroz koju je izlazio zrak, a vrata su bila obložena vunom. U zgradi se nalazilo deset ovakvih plinskih komora, dok je nešto dalje bila druga manja zgrada u kojoj su se nalazile još tri.²¹⁹

U svom svjedočanstvu Elias Rosenberg govori da je dolaskom u Treblinku vlakom iz Varšave vidio veliki znak koji je logoraše upućivao u kupaonice gdje bi dobili čistu odjeću nakon čega bi uslijedio premještaj u drugi logor. Sve je bilo popraćeno ohrabrujućim riječima esesovaca. Uskoro je ovakav tretman napušten, budući da su se glasine o masovnom uništenju počele širiti među poljskim Židovima. Po dolasku su odvajani muškarci od žena, odvedeni u posebne barake gdje su svučeni i natjerani, uz udarce, u plinske komore. Odvojena grupa

²¹⁵ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 349.

²¹⁶ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 348.

²¹⁷ *Ibid.*, str. 349.

²¹⁸ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 161.

²¹⁹ Rajchman, C., *Ja sam posljednji Židov: Treblinka 1942.-1943.*, Fraktura, Zaprešić 2014., str. 35.-37.

logoraša bila je zadužena za odvajanje trupala, vađenje zlatnih zuba i pripreme za iduće grupe. Jedan od njih je bio i Eliaz Rosenberg. U početku su se tijela zakapala u masovne grobnice, da bi ih se početkom 1943. godine odlučilo iskopati i spaljivati.²²⁰ Rajchman za mjesta za spaljivanje tijela često upotrebljava riječ peć, ali time si čitatelj ne smije predočiti krematorij. Naime, tijela su u Treblinki spaljivana na otvorenom na lomačama, a od početka 1943. godine na tzv. „roštiljima“.²²¹

Ugljični monoksid proizvodio se pomoću dizelskog motora kojeg su nacisti skinuli s otetog sovjetskog tenka.²²² Već je prvih nekoliko udaha nakon otvaranja vrata plinske komore moglo biti opasno. Uspravljena mrtva tijela toliko su bila stisnuta jedna uz druga, isprepletenih ruku i nogu, da bi oni koji bi se našli preblizu mogli izgubiti živu glavu, sve dok se ne bi izvadilo nekoliko desetaka leševa. Nakon toga hrpa bi popuštala, pa bi se tijela sama odvajala. Stlačivanje je nastajalo zbog toga što se kod ulaska u plinsku komoru ljude na silu tjeralo i naguravalo jedne na druge. Zadržavali su dah da bi mogli ući i pronaći mjesto. Tijelo bi nabreklo od gušenja i agonije i na kraju bi svi leševi tvorili jednu masu. Leševi su se razlikovali ovisno o tome dolaze li iz velikih ili malih plinskih komora. U malim je komorama smrt bila brža i lakša. Rajchman navodi da su njihova lica, promatravši ih djelovala kao da su zaspali – imali su zatvorene oči, tek poneki ugušeni su imali otvorena usta i krv pomiješanu s pjenu na usnama. Tijela su im bila prekrivena prljavštinom. Leševi su iz velikih plinskih komora, gdje je smrti trebalo duže, doživljavali užasnu preobrazbu – lica su im bila posve crna kao da su spaljena, a tijela napuhnuta i plava, a vilice su im bile toliko stisnute da ih je bilo nemoguće otvoriti i prići zlatnim krunama, što je bio Rajchmanov zadatak u logoru.²²³ U listopadu 1942. godine u pogonu je bilo deset takvih plinskih komora za koje je zapovjednik logora Franz Stangl tvrdio da mogu usmrtniti 12 000 do 15 000 ljudi dnevno.²²⁴ U Treblinki je postojalo i posebno mjesto zvano „lazaret“. Po izlasku iz vlakova bolesne osobe ili osobe s poteškoćama u kretanju odmah su bile preusmjerene prema toj zgradi koja je sličila ambulanti. Bili bi ustrijeljeni odmah po ulasku. Taj je postupak trebao spriječiti usporavanje operacije ubijanja plinom.²²⁵

²²⁰ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 384.

²²¹ Rajchman, C., *Ja sam posljednji Židov: Treblinka 1942.-1943.*, Fraktura, Zaprešić 2014., str. 93.-94.

²²² *Ibid.*, str. 87.

²²³ *Ibid.*, str. 96.-97.

²²⁴ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 352.

²²⁵ Rajchman, C., *Ja sam posljednji Židov: Treblinka 1942.-1943.*, Fraktura, Zaprešić 2014., str. 112.-113.

Posljednji transport u Treblinku je stigao u kolovozu 1943. godine.²²⁶ Dok je u Auschwitzu 1942. godine ubijeno oko 190 000 Židova, samo u Treblinku ih je ubijeno oko 800 000, od čega su manji broj činili Romi.²²⁷ U nešto više od mjesec dana, od kraja srpnja do kraja kolovoza 1942. godine, procjenjuje se da je u Treblinku pobijeno 312 500 ljudi (više od 10 000 dnevno).²²⁸ Procjene ukupnog broja ubijenih u Treblinku kreću se između 800 000 i 900 000 ljudi što je gotovo jednako broju ubijenih u Auschwitzu.²²⁹ Kako su u Treblinku primijenjena iskustva i pouke iz Bežeca i Sobibóra, ne iznenađuje da je u Treblinku pobijeno više ljudi nego u ijednome drugom logoru smrti.²³⁰

Niti jedna od logorskih zgrada Treblinke danas nije sačuvana. Po prestanku ubijanja u Treblinku u jesen 1943. godine, tijela svih žrtava bila su po nalogu iz Berlina ekshumirana i spaljena, logorske zgrade uništene, a zemlja poravnana i zasađena drvećem.²³¹

8. Logori u NDH

Sistematski progoni Židova počinju 30. travnja 1941. godine nakon donošenja *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti i Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda*. Uslijedile su i druge mnogobrojne odredbe kojima su Židovi u potpunosti isključeni iz privrednog, društvenog i kulturnog života, a od lipnja 1941. godine i one kojima je sistematski i organizirano opljačkana židovska imovina.²³²

Ustaški logori mogu se razvrstati u dvije osnovne grupe: sabirni i radni. Prva faza u stvaranju sistema logora bilo je osnivanje tzv. sabirnih logora, pri čemu su ustaške vlasti kod masovnih hapšenja u mnogim mjestima osnovali privremene smještaje za Židove, bilo na otvorenim ili zatvorenim ograđenim prostorima, zatvorima, napuštenim tvorničkim zgradama, školama, židovskim hramovima ili za to pogodnim većim zgradama. Iz tih sabirališta, uhapšenici su nakon određena vremena bili odvedeni u druge logore ili na stratišta, ako je trebalo popuniti broj talaca pri masovnim odmazdama. Druga faza, koja je tekla usporedno s prvom, bilo je podizanje tzv. radnih (koncentracijskih) logora koji su trebali biti mjesta prisilnog i besplatnog rada logoraša, a u praksi su postali masovna gubilišta. Takva formalna

²²⁶ Rajchman, C., *Ja sam posljednji Židov: Treblinka 1942.-1943.*, Fraktura, Zaprešić 2014., str. 23.

²²⁷ Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015., str. 365.

²²⁸ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 163.

²²⁹ *Ibid.*, str. 161.

²³⁰ *Ibid.*, str. 161.

²³¹ Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 354.

²³² Lengel Krizman, N., *Logori za Židove u NDH*, u Kraus, O. (ur.), *Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb*, Zagreb 1996., str. 93.

podjela zadržala se s manjim iznimkama do kraja 1942. godine. Svi su logori bili pod jedinstvenim zapovjedništvom i svaki od njih imao je svoju organizacijsku strukturu, više-manje sličnu.²³³

Od travnja do lipnja 1941. godine hapšenja Židova bila su pojedinačna, a masovna hapšenja i deportacije u logore počela su krajem lipnja i kulminirala su tokom srpnja, kolovoza i rujna, a praktično traju do ranog proljeća 1942. godine. U ljeto 1942. godine počinje novi val masovnih hapšenja jer, iako su ustaše poduzeli drastične mjere protiv Židova i do tog vremena već ih na tisuće internirale u logore i masovno ubile, Nijemci ipak u tome nisu bili u potpunosti zadovoljni. Glavna uprava sigurnosti Reicha u Berlinu počela je u ljeto 1942. i NDH uvlačiti u svoje planove. Provedena je nova registracija preostalih Židova, nakon čega su uslijedila i njihova hapšenja i deportacije u Auschwitz. Nakon toga nastaje relativno zatišje koje je potrajalo do svibnja 1943. godine kada je na ponovno inzistiranje Nijemaca uslijedio i posljednji val masovnog hapšenja.²³⁴

Logori na području NDH bili su: logor u Samoboru (dvorac Bistrac), Danica kraj Koprivnice, Kerestinec, logor u Pisarovini, Daruvaru, kaznionica Okružnog suda u Gospiću je pretvorena u logor, logori u Slanom i Metajni na Pagu, Jadovno na Velebitu, Slavetić i Draganić kraj Jastrebarskog, logor u Jastrebarskom, Lipiku, Zagrebu na prostoru tadašnjeg Zagrebačkog zbora (danas Studentski centar) i na Zavrtnici, Jasenovac i Stara Gradiška, Jablanac, Krušćica kraj Travnika, Loborgrad, Gornja Rijeka, Đakovo, Tenja kraj Osijeka, Vinkovci. Osim nabrojanih logora postojala su i privremena sabirališta.²³⁵

U sabirnim logorima NDH, Židovi su bili izloženi zlostavljanjima, mučenjima, teškom fizičkom radu, ponižavanjima svih vrsta, gladi i žeđi. Osim pojedinačnih ubojstava, u njima nije bila primjenjivana metoda masovne likvidacije zatočenika, kao u logorima smrti u Jadovnom, na Pagu i jasenovačkom kompleksu logora. Međutim, to nikako ne znači da u njima nije bilo umiranja u velikom broju kao posljedica iscrpljenosti zbog nedovoljne ishrane, nepostojanja potrebne i pravodobne liječničke pomoći, i naročito kao posljedica epidemija zaraznih bolesti koje su u pojedinim logorima dosezale masovne razmjere.²³⁶

²³³ Lengel Krizman, N., Logori za Židove u NDH, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 94.

²³⁴ *Ibid.*, str. 94.-96.

²³⁵ *Ibid.*, str. 97.-100.

²³⁶ *Ibid.*, str. 102.

8.1. Danica

Početak 20. stoljeća, u Koprivnici je izgrađena tvornica kemijskih proizvoda DD DANICA. Tvornica je bila izgrađena na sjevernoj periferiji grada uz željezničku prugu Koprivnica-Botovo. Zbog blizine željezničke stanice i neposredne lokacije uz prugu, imala je i direktan kolosijek u samom krugu tvornice i tri pomoćna kolosijeka. Tada je to bila najveća tvornica te vrste u zemlji. Radila je sve do Drugog svjetskog rata, kada je propala i obustavila proizvodnju. Napuštene objekte tvornice DANICA iskoristili su ustaše nakon proglašenja NDH za formiranje prvog koncentracijskog logora u NDH.²³⁷

U jednokatnoj vili nalazile su se prostorije za četiri stana s dodatnim prostorijama, jedna drvena baraka, konjušnice, garaža, zatim jedna zgrada s pet ureda i laboratorij s dvije prostorije, te konačno glavna hala veličine 240 s 36 metara. Skoro svakodnevno su stizali transporti budućih logoraša u Danicu s gotovo svih područja NDH, poput Grubišnog Polja, Pakraca, Bjelovara, Križevaca, Gospića, Karlovca, Slavonije, Bosne, pa čak i zapadne Srbije i naravno s područja kotara Koprivnice. U srpnju 1941. godine je u logoru dostignuta brojka od 2 656 osoba od kojih je većina bila otpremljena u Gospić, Liku, Jadovno, Jasenovac i druge logore gdje su ih ustaše poubijali. Najveći broj logoraša Danice činili su srpski seljaci pohapšeni po selima sjeverne Hrvatske, te Hrvati i Židovi, komunisti svih nacionalnosti, Romi i dio pristalica lijevog krila HSS-a.²³⁸

Neposredno po dolasku u Danicu logoraši su bili upoznati s načinom života koji ih je tamo čekao. Već u prvom kontaktu s logorom, mnogi logoraši su bili toliko isprebijani da su ih drugi morali unositi u barake. Pored toga, često su ih noću, pojedinačno ili grupno vezane žicom, izvodili iz nastambi i nakon određenog vremena, one koji su ostali živi, vraćali u barake. Dio isprebijanih i vrlo loše hranjenih logoraša (jer su pakete koji su im slani u logor ustaše krali i pljačkali) izvodili su na rad u okolicu Koprivnice, gdje su zatrpavali protutenkovske rovove koje je prije rata iskopala vojska Kraljevine Jugoslavije kako bi onemogućila njemački prodor na tim pravcima prema Koprivnici. Ubijeni u logoru bili su zatrpavani u zahodske jame i u obližnjoj šumi. Po završetku rata, u jesen 1945. godine, izvršena je ekshumacija u krugu logora i u obližnjoj šumi, ali nije bilo moguće identificirati

²³⁷ Horvatić, F., Logor Danica u Koprivnici, Podravski zbornik, br. 1, 1975., str. 43.

²³⁸ *Ibid.*, str. 44.-46.

žrtve niti njihov broj.²³⁹ Zanimljivo je spomenuti da uprava logora, ili namjerno ili zbog primitivne administracije, nikad nije znala točan broj logoraša koji su prošli kroz logor.²⁴⁰

U rujnu 1942. godine, zbog sve većeg nezadovoljstva naroda Podravine, ustaškom vladavinom i sve glasnijeg osuđivanja strahota koje su se događale u Danici, ustaše su bili prisiljeni rasformirati logor. Preostali logoraši bili su upućeni u Zagreb ili druge zatvore i logore, nekolicina je puštena, a postrojenja i objekte podržavaju u korist NDH. Međutim, nakon prvog oslobođenja Koprivnice, od 7. kolovoza 1943. do 9. veljače 1944. godine, ustaše su u dva navrata bombardirali objekte logora, kada je najveći dio baraka i hala djelomično ili potpuno uništeno. Nakon završetka rata nije bilo rentabilno obnavljati tvornicu, stoga je izvršena prodaja upotrebljivog materijala i strojeva, a ostavljena su jedino ulazna vrata u logor koja su 1968. godine obnovljena i vodotoranj koji je služio ustašama kao osmatračnica.²⁴¹

8.2. Sustav logora Gospić-Jadovno-Pag

Uspostavom NDH, Gospić je krajem svibnja 1941. godine postao administrativni centar sustava logora iz kojeg su se logoraši upućivali u Jadovno i na Pag, dok su neke zadržali u samom Gospiću u kaznionici Okružnog suda. U početku su u Gospić dolazili ljudi s čitavog područja NDH i uglavnom su to bili Srbi, da bi kasnije počeli dovoditi Židove i druge koji više nisu bili slani u Danicu.²⁴² Zatvorenici su vlakovima dopremani u Gospić i već se na gospićkoj željezničkoj stanici javila potreba za njihovim smještanjem. Sav taj proces primanja zatvorenika i njihovog usmjeravanja prema drugim logorima u sklopu sustava zahtijevao je da se na željezničkoj stanici uspostavi jedan ograđeni prostor za zatočenike, iako su ih, u slučajevima kada bi pristigli veći transporti, razmještali i po drugim mjestima u gradu. Zatvorenici su se tu kratko zadržavali dok nisu kamionima, autobusima ili pješice upućeni na neku drugu lokaciju.²⁴³

Najveći dio puta od Gospića do ostalih logora u sustavu protezao se kroz slabo naseljeno područje koje je jednim dijelom bilo prekriveno šumom, a kako se staza približavala Podvelebitskom kanalu, šumu je sve više zamjenjivao krški reljef. Na jednom velebitskom proplanku usred guste šume zapadno od Gospića uspostavljen je logor Jadovno,

²³⁹ Horvatić, F., Logor Danica u Koprivnici, Podravski zbornik, br. 1, 1975., str. 49.-50.

²⁴⁰ *Ibid.*, str. 45.-46.

²⁴¹ *Ibid.*, str. 55.

²⁴² Geiger, V., et al., Jadovno i Šaranova jama: Kontroverze i manipulacije, Review of Croatian History, vol. 13, br. 1, 2017., str. 260.

²⁴³ Drvendžija, I., Drača, V., Analiza emocija u iskazima preživjelih iz sustava logora Gospić-Jadovno-Pag u ljeto 1941. godine, Politička misao, vol. 56, br. 2, 2019., str. 129.

u koji su dovođeni brojni Srbi, Židovi i hrvatski komunisti da bi bili ubijeni na nekom od obližnjih gubilišta. Logor se nalazio na nadmorskoj visini od otprilike 1 200 metara, izgradili su ga sami zatvorenici, a konačno proširenje provedeno je 24. lipnja 1941. godine. Smještajnih objekata u početku nije bilo, već su zatočnici spavali na otvorenom te su konstantno bili izloženi vremenskim neprilikama. S obzirom na to da na raspolaganju nije bilo pokrivača, a od odjeće su imali samo ono što su ponijeli sa sobom, spavalo se na zemlji, pa su noći zbog hladnoće bile osobito neugodne. Tek sredinom srpnja zatvorenici podižu dva metra visoke nadstrešnice pokrivene granjem. S konstantnim priljevom logoraša broj tih nadstrešnica je rastao, a bile su podijeljene na srpski, židovski i komunistički dio. Procjenjuje se da je kapacitet logora bio oko 2 000 ljudi, ali se stalno prazio i punio novim logorašima. Hrane je bilo jako malo, samo jedan nedostatan obrok dnevno, a logoraši su povrh toga sudjelovali u šumskim radovima u okolini logora.²⁴⁴

Sustav logora na Pagu bio je smješten u Paškom zaljevu na pustom kamenitom području izloženom oštrim vremenskim uvjetima i sastojao se od dva logora. Logor Slana je bio namijenjen za muškarce, s time da je bio dodatno podijeljen na židovski i srpski dio, a logor Metajna je bio namijenjen za žene i djecu. Muški logor bio je opasan žicom, a smještajne mogućnosti bile su nedostatne, pa je većina zatvorenika bila izložena nesnosnim vrućinama. Kao i u slučaju Jadovna, zatočnici su bili uključeni u iscrpljujuće fizičke radove po velikim vrućinama, u ovom slučaju na izgradnji puta. Ženski logor u selu Metajna bio je smješten u dvije prenamijenjene vikendice, a kasnije je proširen i na još jednu seljačku kuću. Kroz logor je prošlo mnogo žena i njihove djece, a silovanja, mučenja i ubijanja događala su se vrlo često.²⁴⁵

Ustaše su zbog pritisaka talijanskih snaga sustav logora Gospić-Jadovno-Pag počeli užurbano zatvarati i prazniti, a posljednji zatvorenici su krajem kolovoza 1941. godine ili ubijani ili slani u druge logore po NDH izvan domene talijanskog utjecaja.²⁴⁶ Nakon što su Jadovno i Pag zatvoreni, preostali logoraši u Gospiću su deportirani u druge koncentracijske logore poput Jasenovca, Loborgrada, Krušćice i u Jastrebarsko, a nekolicina je puštena na

²⁴⁴ Drvendžija, I., Drača, V., Analiza emocija u iskazima preživjelih iz sustava logora Gospić-Jadovno-Pag u ljeto 1941. godine, *Politička misao*, vol. 56, br. 2, 2019., str. 129.-130.

²⁴⁵ *Ibid.*, str. 131.

²⁴⁶ *Ibid.*, str. 131.

slobodu.²⁴⁷ Iako su podaci o funkcioniranju ovog sustava logora vrlo dobro dokumentirani, određivanje čak i približnog broja žrtava i dalje ostaje neriješeno i problematično.²⁴⁸

8.3. Jasenovac

Do osnivanja i postupna izgrađivanja kompleksa logora Jasenovac krajem ljeta 1941. godine, manje ili veće skupine Židova, a poglavito s područja NDH, već su bile zatočene u pojedina, uglavnom improvizirana sabirališta i logore. Međutim, kompleks koncentracijskih logora Jasenovac bio je prvi sustavno izgrađivani logorski kompleks. On je bio najveći na području NDH, kako po prostoru koji je obuhvaćao, tako i po broju zatočenika koji su kroz njega prošli, ali i po broju nastradalih osoba.²⁴⁹

U kratkom vremenskom razdoblju tijekom ljeta 1941. godine ustaške vlasti osnovale su logore Bročice (logor 1) i Krapje (logor 2) koji su rasformirani početkom studenog iste godine. Logoraši su tada preseljeni u novoosnovani logor Jasenovac koji je bio smješten u ciglani Bačića (logor 3) u kompleksu logora Jasenovac. Kasnije su osnovani i drugi dijelovi logora kao što su bili Kožara (logor 4) i Stara Gradiška (logor 5). Povremeno su postojali i pojedini drugi logori poput romskog logora u Uštici i ženskog radnog logora u Mlaki. U kompleksu logora Jasenovac najveći su bili logor 3 i 5. Logor 3 na ciglani Bačića bio je opasan visokom bodljikavom žicom, a tijekom 1942. i 1943. godine zidom visokim tri metra i brojnim stražarnicama. Unutar njega bila su izgrađena 53 raznovrsna objekta, od nastambi za logoraše do pojedinih privrednih objekata i zanatskih radionica. Sličnu strukturu imao je i logor 5 u Staroj Gradiški samo što je on bio smješten unutar objekta i zidina bivše kaznonice i imao je 35 različitih objekata. Kompleks logora u Jasenovcu, kao i mnogi drugi na području NDH, bio je pod izravnom upravom Ustaške nadzorne službe, a od siječnja 1943. godine pod upravom Glavnog ureda za javnu sigurnost. Neposredno osiguranje logora obavljale su jedinice Ustaške obrane.²⁵⁰

Masovna transportiranja Židova u kompleks logora Jasenovac otpočela su u kolovozu 1941. i s prekidima trajala do kasne jeseni 1942. godine. Narednih godina u logor Židovi su dovođeni samo pojedinačno ili u manjim skupinama, a uglavnom je bila riječ o naknadno uhićenim osobama ili uhićenim pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. U

²⁴⁷ Geiger, V., et al., Jadovno i Šaranova jama: Kontroverze i manipulacije, Review of Croatian History, vol. 13, br. 1, 2017., str. 263.

²⁴⁸ *Ibid.*, str. 261.

²⁴⁹ Sobolevski, M., Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 105.

²⁵⁰ *Ibid.*, str. 105.-106.

logor su dovođeni Židovi s područja NDH, a u manjem broju Židovi emigranti²⁵¹ i Židovi s područja bivše Jugoslavije. Na temelju sačuvanih popisa Židova za Transporte kao i sjećanja preživjelih logoraša moguće je utvrditi da je u logor Jasenovac upućeno oko 60 transporta Židova s više od 15 000 osoba. Točan broj je teško utvrditi jer nisu o svim transportima sačuvani pouzdani pokazatelji, a dodatno su Židovi često bili premješteni iz jednog logora u drugi ili pak unutar samog kompleksa logora Jasenovac. Zbog stalne likvidacije, premještanja iz jednog logora u drugi, pojedinačnih oslobođenja, bijega i zamjene, teško je na temelju raspoložive izvorne građe i literature utvrditi točan broj Židova u logoru u pojedinim razdobljima.²⁵²

Židovi su, kao i drugi logoraši, bili izloženi svim nedaćama logorskog života: iscrpljujućem radu, gladi, zaraznim bolestima, duhovnom poniženju, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, umiranju, te pojedinačnim, skupnim i masovnim likvidacijama. Likvidacije su se vršile vatrenim i hladnim oružjem, tupim tvrdim predmetima, vješanjem, spaljivanjem, ubijanjem hladnoćom, gušenjem, glađu, tjelesnim iscrpljivanjem, prekomjernim radom i slično. Egzekucije su se obavljale u manjim opsezima javno, a većina skupnih i masovnih tajno, odnosno odvođenjem logoraša na brojna stratišta izvan logorskog kompleksa. Pojedini transporti židovskih žena, djece i staraca po dolasku u Jasenovac odvođeni su izravno na stratišta i tada nisu ni ulazili u sam logor.²⁵³ Do kraja 1942. godine, u pojedinačnim, skupnim i masovnim likvidacijama, Židovi su u najvećem broju bili uništeni.²⁵⁴ Kompleks logora Jasenovac je kontinuirano djelovao sve dok ga ustaše nisu likvidirali potkraj travnja 1945. godine, nakon gotovo pune četiri godine rada.²⁵⁵

Utvrđivanje istine o broju stradalih Židova u kompleksu logora Jasenovac i pored mnogih postojećih procjena još uvijek je izazov za historiografiju. Zbog toga su istinski istraživači iznimno oprezni u donošenju sudova kako ne bi stvorili podlogu mogućem manipuliranju brojem žrtava, što se često čini u publicistici i politici, te jedni umanjuju, a drugi opet uvećavaju broj žrtava. U povijesnoj literaturi najčešće su procjene da je u kompleksu logora Jasenovac ukupno stradalo oko 20 000 Židova. Postoji i nemali broj i onih

²⁵¹ U vrijeme kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, na području novostvorene NDH u pojedinim mjestima našle su se veće skupine Židova koje su pobjegle iz Njemačke, Austrije, Poljske, Mađarske i Rumunjske, očekujući vize kako bi otišle u pojedine prekomorske zemlje. Iako se radilo o stranim državljanima, ustaške vlasti su zabranile njihov odlazak te su i njih poslale u logore i postupno likvidirale.

²⁵² Sobolevski, M., Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac, u Kraus, O. (ur.), *Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996.*, str. 107.

²⁵³ *Ibid.*, str. 112.-113.

²⁵⁴ *Ibid.*, str. 107.

²⁵⁵ *Ibid.*, str. 109.

autora koji procjenjuju da je u navedenom kompleksu logora stradalo od 16 000 do 17 000 Židova. No, postoje i procjene da je samo u logoru Jasenovac (bez Stare Gradiške) stradalo 9 000 Židova. Prema svim tim procjenama treba biti oprezan jer se mnoge ne zasnivaju na odgovarajućim znanstvenim principima i odgovarajućoj znanstvenoj dokumentaciji. Težnje u historiografiji bi trebale ići u pravcu poimeničnog utvrđivanja stradalih i iako su ta istraživanja teška i dugotrajna, ona ipak omogućavaju približnu istinu o broju stradalih osoba.²⁵⁶

9. Logori na područjima pod talijanskom okupacijom

Sabirni logori koje su Talijani organizirali za Židove u našim okupiranim krajevima u razdoblju od 1941. do 1943. godine, bili su posve drukčiji od onih što su ih uspostavili Nijemci i ustaše. Imali su za cilj izolaciju Židova, a ne njihovo likvidiranje. Zvali su ih *Campo di concentramento per internati civili di guerra* ili *Confinazione libera*. Talijanski progoni Židova su se očitovali više u antisemitskoj propagandi nego na djelu, za razliku od onih njemačkih. Dapače, mnogi su se Židovi spasili od smrti u njemačkim logorima bijegom na talijanski teritorij i zatočeništvom u talijanskim logorima. Bježanje Židova iz zemalja zapadne Europe koje su bile okupirane od strane Nijemaca počelo je još prije nego je Jugoslavija ušla u rat, ponajviše preko Splita i Dubrovnika.²⁵⁷ Tako je primjerice do 1939. godine u Splitu živjelo svega 415 Židova, međutim kako je na tisuće Židova bježalo iz zemalja gdje su već tada bili neposredno ugroženi, njih oko 3 000 stiglo je i u Split. Privremeno su bili smješteni u Čapljini i Makarskoj, a splitski su im Židovi pomagali da emigriraju u Italiju ili SAD. Nakon okupacije Jugoslavije broj židovskih izbjeglica povećao se u Splitu na nekoliko tisuća. Talijani su pojedinim grupama omogućili odlazak u Italiju u tzv. liberalnu konfinaciju, a zatim su za konfinaciju u Dalmaciji bila određena mjesta Korčula, Vela Luka i otok Mljet. Poslije kapitulacije Italije dio Židova iz Splita i Korčule pristupio je partizanskim jedinicama, dio je uspio pobjeći u Italiju, a preostale su uhapsili Nijemci i odveli u logore smrti.²⁵⁸

Talijani su zuzete krajeve podijelili u dvije zone. U anektiranoj Zoni 1 imali su svu vlast, dok je okupirana Zona 2 formalno bila u NDH i ustaše su u njoj imali upravnu vlast ali

²⁵⁶ Sobolevski, M., Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 114.

²⁵⁷ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 120.

²⁵⁸ Lengel Krizman, N., Logori za Židove u NDH, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 100.

je vojna i politička vlast bila u rukama Talijana. I u jednoj i u drugoj zoni Talijani su organizirali sabirne logore za Židove. Židovi su iz krajeva koje su okupirali Nijemci bježali u one pod talijanskom okupacijom, pogotovo u Zonu 1, zbog povoljnijeg odnosa talijanske vlasti prema njima od onog što su ga provodile njemačke vlasti, ili ustaška koja je postupala prema njemačkim uputama.²⁵⁹

Prvi sabirni logor koji su Talijani osnovali za židovske izbjeglice iz NDH i iz ostalih krajeva pod njemačkom okupacijom, bio je na otoku Korčuli. U početku nije ni bio logor, nego samo okupljalište izbjeglica u mjestima Korčuli i Veloj Luci, pod nadzorom talijanske vlasti. Slanje prvih grupa izbjeglih Židova preko Splita odvalo se krajem 1941. godine, godinu dana nakon prije službenog osnivanja sabirnih logora u Dalmaciji.²⁶⁰ Korčulanske je internirce uzbunila vijest da je Himmler u jesen 1942. godine tražio izručenje Židova s talijanskih teritorija, pa tako i iz Dalmacije. Padom Italije u jesen 1943. godine Židovi konfinirani u Korčuli i Veloj Luci su zatražili od narodne vlasti da im dopusti evakuiranje u Italiju, što im je odobreno. Mlađi su se pridružili partizanima, a stariji, žene i djeca otputovali su brodom. Za razliku od ostalih dalmatinskih logora u nastavku teksta, korčulanski je duže trajao i jedino njegovi Židovi nisu 1943. godine bili prebačeni na Rab, o čemu će detaljnije biti riječi u nastavku teksta.²⁶¹

Da bi spriječili odvođenje Židova u koncentracijske logore iz Zone 2 što su je okupirali, ali ne i pripojili Italiji, Talijani su odlučili sprovesti internaciju Židova u sabirne logore u toj hrvatskoj zoni, gdje bi internirci ostali pod njihovim nadzorom. Ustaše su bili uporni u nastojanju da im Talijani predaju Židove, u čemu su ih Nijemci podržavali, ali su konačno odustali od traženja uz uvjet da se konfinirani Židovi u talijanskim sabirnim logorima odreknu hrvatskog državljanstva. Odluku o interniranju Židova Zone 2 donijela je talijanska vlada početkom lipnja 1942. godine. Kao lokacije predloženi su Crikvenica, Novi Vinodolski, Senj, Omiš i otoci Brač, Hvar i Lopud, tada na teritoriju NDH. Tada su uspostavljeni sabirni logori u Kraljevici, na Braču (u Sumartinu, Supetru, Bolu, Postirama) i u Hvaru.²⁶²

U Kraljevici je sabirni logor bio za Židove iz Hrvatske i Bosne. Djelovao je od studenog 1942. godine do svibnja 1943. kada su internirci odvedeni na Rab. Jedino je taj

²⁵⁹ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), *Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 120.-121.

²⁶⁰ *Ibid.*, str. 121.

²⁶¹ *Ibid.*, str. 124.

²⁶² *Ibid.*, str. 124.-125.

logor, među do sada poznatima, bio organiziran kao pravi logor. Logoraši su bili smješteni u drvenim barakama i konjušnicama, u kojima su ranije bili internirani zarobljeni partizani. Logor je bio ograđen bodljikavom žicom, imao je stražarske osmatračnice i stalne straže na ulazu.²⁶³

Brački je logor osnovan u studenom 1942. godine, a tvorila su ga mjesta Supetar, Postira, Sumartin i Bol. To nisu bili logori u pravom smislu, već su se internirci slobodno smjestili po kućama ili hotelima, slobodno su se kretali, ali se iz mjesta nisu smjeli udaljavati. Tu su bili smješteni uglavnom Židovi koji su se nakon pada Jugoslavije bili sklonili u Knin i Drniš.²⁶⁴

Hvarski logor se nalazio u mjestu Hvaru, u Starom Gradu i Jelsi. Postojao je također od studenoga 1942. do kraja svibnja 1943. godine kada su internirci odvedeni u logor na Rabu. Internirci su bili izbjeglice iz Mostara i Sarajeva koji su se prethodno bili sklonili u Metkoviću.²⁶⁵

U Dubrovniku je pak do okupacije živjelo svega 148 Židova, a zatim se broj židovskih izbjeglica u toku 1941. godine povećao na oko 1 600.²⁶⁶ Dubrovački logor je obuhvaćao mjesta Gruž i Kupari i otok Lopud. U njemu su bili konfinirani Židovi iz Dubrovnika i Bosne i Hercegovine. Neke su Židove još u kolovozu 1942. godine odveli u Dubrovnik, gdje su slobodno boravili, a tek u studenome prebacili u novoosnovane sabirne logore u blizini Dubrovnika.²⁶⁷ U Dubrovnik je također prebačena i grupa od 117 židovskih izbjeglica iz Poljske, Njemačke i Austrije, koja je uoči rata bila konfinirana u Gackom.²⁶⁸ Dubrovačka je židovska zajednica, iako mnogo manja od splitske, pomagala židovskim prebjezima iz inozemstva i iz domovine.²⁶⁹

Do rasformiranja svih sabirališta i logora dolazi sredinom 1943. godine, kada Talijani sve Židove prebacuju na Rab, smatrajući da će područje Hrvatskoga primorja i cijela

²⁶³ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 124.

²⁶⁴ *Ibid.*, str. 126.

²⁶⁵ *Ibid.*, str. 127.

²⁶⁶ Lengel Krizman, N., Logori za Židove u NDH, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 101.

²⁶⁷ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 125.

²⁶⁸ Lengel Krizman, N., Logori za Židove u NDH, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 101.

²⁶⁹ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifaziizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 121.

Dalmacija i nakon izlaska Italije iz rata i dalje ostati u sastavu Kraljevine Italije.²⁷⁰ Tako su iz kraljevičkog, bračkog, hvarskog i dubrovačkog logora, krajem svibnja 1943. godine internirci dovedeni u glavni sabirni logor na Rabu u mjestu Kampor. On se nalazio u Zoni 1, odnosno talijanskoj anektiranoj zoni i bio je organiziran kao pravi logor. Nalazio se na jugoistočnom dijelu otoka, između zaljeva Kampor i Sv. Eufemije, šest kilometara od mjesta Raba. S druge strane već se od srpnja 1942. godine nalazio Slovenski logor za internirane Slovence, pripadnike partizanskog pokreta.²⁷¹ Židovski je sabirni logor na Rabu bio ograđen bodljikavom žicom, imao je stražarnice i osmatračnice, reflektore i stražu na ulazu. Sprječavan je svaki dodir s obližnjim Slovenskim logorom, u kojemu je režim bio stroži, kao u pravim koncentracijskim logorima. Židovi su bili smješteni u zidanim prizemnicama i drvenim montažnim barakama koje su podigli Slovenci. U prvima su boravili oni prevezeni iz dubrovačkog logora, a u drugima oni iz ostalih logora. Život u logoru na Rabu je svakako bio teži nego u onim ranijima. Higijenske prilike su bile loše, pogotovo u ljetnom razdoblju. Ipak, Židovi nisu bili odvođeni na prisilne radove²⁷² kao Slovenci u susjednom logoru u kojem je vladao strašan režim.²⁷³ Židovi iz svih logora, osim korčulanskog, dočekali su kapitulaciju Italije i svoje oslobođenje u logoru na Rabu. Nekoliko dana prije kapitulacije osjetilo se komešanje, i među Talijanima i među logorašima. Talijani su pojačali straže, a logoraši su bili potajno obaviješteni o napredovanju NOV i o kritičnom stanju u Italiji. Nakon što se doznalo za kapitulaciju Italije započeli su pregovori s Talijanima o predaji oba rapska logora. Talijani su se ustezali od predaje oružja logorašima, bojeći se poglavito osvete Slovenaca koje su ugnjetavali. Zapovjednik kampa nije pristajao na uvjete koje su postavili logoraši i otezao je pregovore očekujući Nijemce da im preda logor. Pregovori sa zapovjedništvom su prekinuti i dogovor nije postignut. Idući korak bili su pregovori s talijanskim vojnicima u logoru koji su popustili i dozvolili predaju oružja logorašima. Osnovane su vojne jedinice i židovski i četiri slovenska bataljona činila su Rapsku brigadu. Slovenci su krenuli prema Sloveniji, a Židovi prema Lici. Preostala većina Židova logoraša, uglavnom stariji, žene i djeca, prebačena je brodovima na kopno i evakuirana na slobodan teritorij u Liku, Kordun i Baniju. Oni koji su

²⁷⁰ Lengel Krizman, N., Logori za Židove u NDH, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 101.

²⁷¹ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 127.-128.

²⁷² Oni koji su radili, dobrovoljno su se prijavili jer bi dobili dodatan obrok.

²⁷³ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 128.

ostali u logoru, uglavnom vrlo stari i bolesni, dolaskom Nijemaca odvedeni su u Auschwitz i ubijeni.²⁷⁴

Već 9. rujna 1943. godine, nakon potpisivanja kapitulacije, nacisti su zauzeli Trst. Provincije Trst, Udine, Gorizia i njihovo zaleđe u Istri i Firuliju postale su operativna zona *Adriatisches Küstenland*, koja je bila pod upravom Talijanske Socijalne Republike i direktnom upravom Reicha. Čim su stigli u Trst, Nijemci su rekvirirali tvornicu riže u San Sabbi. Bio je to stari pogon za čišćenje riže u kojem su podigli policijski zatvor kojim je upravljao SS. U izvršavanju zadataka pomagali su im talijanski SS odredi, a lokalni su stanovnici zaposleni kao prevoditelji, službenici i zatvorsko osoblje. Rižarna (*La Risiera*) je bila namijenjena za razvrstavanje deportiranih u Njemačku i Poljsku, za čuvanje i razvrstavanje imovine, a kasnije za zatvaranje i eliminaciju partizana, političkih zatvorenika i Židova. Rižarna je bila jedini logor smrti u Italiji, koji je imao i peći za spaljivanje. U njemu su bili zatvorenici ili oni koji su uhvaćeni tijekom racija u Trstu, ali i po Venetu i Sloveniji, pa i Hrvatskoj kada su na teritoriju NDH operirali Nijemci. U prizemlju su se nalazile prostorije za esesovce i sedamnaest zatvorskih ćelija, a u svaku je stalo do šest zatočenika. U prve dvije ćelije zatvorenike su skidali i podvrgavali mučenju. U drugoj, četverkatnoj zgradi zatvarani su Židovi, civili i ratni zarobljenici koji su trebali biti deportirani u logore poput Dachaua, Auschwitza i Mauthausena. Unutar dvorišta nalazila se zgrada u kojoj su ubijali zatočenike i spaljivali njihove leševe. Nakon što su zauzeli nekadašnju sušaru, nacisti su je pretvorili u peć za spaljivanje. Peć je puštena u pogon 4. travnja 1944. godine, kad su u njoj spaljeni leševi sedamdeset taoca, ustrijeljeni prethodnog dana u Opicini. Nakon što je godinu dana intenzivno bila u pogonu, u noći između 29. i 30. travnja 1945. godine, kada su partizani već praktički zauzeli grad, nacisti su peć i dimnjak digli u zrak, kako bi prikrili tragove svojih zločina, što je bila već spomenuta nacistička praksa i u drugim logorima u trenutku njihova napuštanja i bijega. Nakon oslobođenja, vojna vlada saveznika pod čijom je upravom Trst ostao do 1954. godine sve je učinila kako bi spriječila svaki sudski proces o počinjenim zločinima u Rižarni zbog posebno riskantnog položaja Trsta u novim hladnoratovskim odnosima.²⁷⁵

²⁷⁴ Kečkemet, D., Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom, u Kraus, O. (ur.), *Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb*, Zagreb 1996., str. 130.-131.

²⁷⁵ Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 396.-397.

10. Progon Roma

Progon Roma smješta se na stjecištu policijskog vođenja politike društvene normalizacije i pročišćavajuće logike rasne utopije. U početku je režim preuzeo, samo još više pooštrenu, diskriminaciju kojoj su Romi već bili podvrgnuti u vrijeme Carstva i Weimarske Republike. Kao nomadi, tj. kao „asocijativni prijestupnici“, bili su isključeni iz „zajednice naroda“, i policija ih je svakodnevno zlostavljala zbog kretanja, mjesta boravka ili obavljanja raznih djelatnosti. Ta praksa je kulminirala njihovim prisilnim grupiranjem u zatvoreni prostor na rubu pojedinih velikih gradova, gdje su, bez obzira što su pod nadzorom straže, morali platiti za svoj boravak. Eugenski zakoni bili su prilika za prvi napad na život grupe. Pozivajući se na rastezljiv pojam „debilnosti“ predviđen u zakonu, u nekim mjestima bio je primijenjen program sterilizacije, a 1936. godine Romima je nametnuta dozvola za sklapanje braka po kojoj nisu mogli slopiti brak s „osobom njemačke krvi“ kao ni s partnerom iz vlastite zajednice.²⁷⁶

Godine 1938. i 1939. bile su za njih presudne. Jedan Himmlerov dekret privukao je pozornost birokratskog aparata na „reguliranje pitanja Roma“. Ono je bilo vezano za dvije institucijske novine u okviru režima. Kao prvo, spajanje tajne državne policije, kriminalističke policije i obavještajne službe nacističke stranke, te osnivanje RSHA (Glavnog ureda za sigurnost Reicha) omogućilo je da se represija nad Romima, koja je dotad ovisila o nestalnoj revnosti lokalnih policijskih vlasti, vodi iz jednog centra u Berlinu gdje je osnovan Ured Reicha za borbu protiv ciganske napasti. Kao drugo, osnovan je Istraživački institut za rasnu higijenu, u kojemu stručnjaci za „znanstvenu“ rasiologiju izravno proučavaju njemačke Rome, što im je omogućavalo da na biologiju nadovežu njihovo „kriminalno“ i „marginalno“ ponašanje. Rom je od tada bio pogodna žrtva označena preklapanjem dviju utopija, one koja teži stvaranju zajednice bez devijantnog ponašanja i one koja pokušava održati čistoću svoje rase. Izravna posljedica tog kvalitativnog zaokreta u progonu su prve deportacije u koncentracijske logore Reicha, gdje je tijekom zime 1939. – 1940. nekoliko stotina Roma pomrlo od hladnoće i iscrpljenosti. Rat proširuje praksu i od proljeća 1940. godine Romi Njemačke i od nje okupiranih zemalja šalju se u Generalni guverman gdje se zatvaraju u geta ili odvođe na prisilni rad u logore prije nego što će dvije godine kasnije tamo skončati.

²⁷⁶ Bruneteau, B., *Stoljećé genocida: Nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande*, Politička kultura, Zagreb 2005., str. 87.

Žigosani od nacističke ideologije kao „skitnice“, ruski Romi trebali su biti istrijebljeni zajedno s ostalima 1941. godine kao „potkazivači židovskog boljševizma“.²⁷⁷

Velika studija povjesničara Michela Zimmermanna omogućuje razumijevanje zašto je u njihovom slučaju bilo manje odlučnosti u genocidnom postupanju. Tri su osnovna razloga za to. Kao prvo, Hitler je u svojoj viziji svijeta pridavao Romima nevažno mjesto, i to „pitanje“, koje se u njegovim *Razmišljanjima o ratu i miru* spominje samo na dva mjesta, ga nije zanimalo. Budući da namjera središnje vlasti u vezi s njihovim uništenjem nije bila jasna, radikaliziranje u određivanju metode ovisilo je dakle o lokalnoj situaciji. Odatle proizlazi ta očevidna neodlučnost. Tako je u Srbiji ubijeno samo 1 100 Roma od njih ukupno 115 000, dok je uništenje Židova bilo gotovo potpuno. U Rusiji tri mobilne SS jedinice (*Einsatzgruppen*) nisu ni tražile Rome, dok je ona četvrta, na Krimu, likvidirala nomade i štedjela lokalno stanovništvo više od dvije godine. U Poljskoj je po Himmlerovoj zapovijedi od 13. kolovoza 1942. godine domaće stanovništvo izuzeto od deportacije. Drugi razlog bio je polikratski karakter nacističkog režima. Iako je Istraživački institut za rasnu higijenu pod vodstvom psihijatra i kriminologa Roberta Rittera čvrsto zaključio da je karakter romskog naroda „primitivan“ i „inferioran“, dakle po njegovu mišljenju on je trebao nestati s lica zemlje, druga „znanstvena“ ustanova osnovana 1942. godine u okviru SS službe za temeljitije proučavanje romske kulture nije došla do istog zaključka. Ona je, naime, shvaćala ozbiljnom hipotezu o čistom arijevsom podrijetlu Roma i stoga, s obzirom na obvezu ideološke racionalnosti, razdvajanje Roma „čiste rase“, koji posjeduju arijevske korijene, od Roma „miješane rase“ postalo je hitnom zadaćom. Za one sretne odabranike bio je predviđen poseban tretman s oblicima društvene autonomije u „rezervatima“. Kad je Himmler donio odluku o poštediti arijevske Roma, u njegovoj agendi, pod nadnevkom 13. ožujka 1942., stoji zapisano: „Ne uništavati Rome“ i samo su oni „miješani“ spaljivani, iako lokalne policijske jedinice nisu uvijek baš shvaćale tu ideološku suptilnost pa su trpale obje kategorije u iste vagone. Prikladno je, naposljetku, primijetiti da se neodlučan karakter genocida nad Romima djelomice objašnjava razlozima geografske lokalizacije. Velik broj njih nalazio se u nadležnosti savezničkih vlada Reicha (Rumunjske, Mađarske, Slovačke, Bugarske), i nije bio pod izravnim djelovanjem istrebljivačkog stroja. Tako je u Rumunjskoj fašistički režim deportirao svega 20 000 osoba (od ukupno 300 000 Roma) prema Transnistriji, u okupiranoj

²⁷⁷ Bruneteau, B., *Stoljećé genocida: Nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande*, Politička kultura, Zagreb 2005., str. 87.

Ukrajini, gdje ih je smrtno stradalo oko 8 000 do 9 000. To nije spriječilo nestanak između 25 000 i 50 000 Roma u Hrvatskoj, od kojih je većina likvidirana u logoru Jasenovac.²⁷⁸

U Auschwitzu se poseban odjeljak Birkenaua od veljače 1943. godine rabio za smještaj (na vrhuncu napučenosti) 23 000 Roma. Njima se dopuštalo da žive kao obitelj, nose svoju odjeću i nisu morali brižati glavu. Ali, uvjeti u romskom logoru uskoro su postali među najgorima u Auschwitzu. Zbog prenapučenosti, uz nedostatak vode i hrane, širile su se različite bolesti, posebice tifus i kožna bolest po imenu *noma*, pa je pomrlo na tisuće ljudi. Od ukupno 23 000 Roma poslanih u Auschwitz, tamo ih je umrlo 2 000 od bolesti, izgladnjelosti ili su naposljetku ugušeni u plinskim komorama pri uklanjanja logora.²⁷⁹ Romski logor je uklonjen u noći na 2. kolovoza 1944. godine. Brojni svjedoci opisuju stravične prizore koji su se zbivali dok su nacisti raščišćavali teren unutar logora. Jedan poljski politički zatvorenik je kroz žicu obližnje barake gledao kako se romsku djecu razbija o stranice kamiona i slušao pucnjavu iz pušaka i pištolja. Gledao je kako Romi uzvraćaju i bore se, no čuvari su ih ubrzo svladali. Te je noći 2 897 Roma odvedeno u krematorije i ugušeno plinom. Mnoga tijela tih žrtava potom su spaljena u obližnjim otvorenim jamama.²⁸⁰ Nema pouzdanih podataka o tome koliko su Roma nacisti pobili, ali procjenjuje se da ih je stradalo oko 250 000 do pola milijuna.²⁸¹

11. Marševi smrti

Posljednji mjeseci rata (siječanj – svibanj 1945.) i sudbine preživjelih Židova u nacističkim logorima blisko su povezani s fenomenom marševa smrti. Nacistički princip, kojeg je navodno iznio Hitler, bio je da neprijatelji Reicha ne bi trebali pasti živi u ruke osloboditelja jer svi su logoraši bili neprijatelji Reicha.²⁸² Što su Saveznici dublje prodirali, to se brže raspadala mreža logora. U tom procesu su se logoraši selili iz jednog logora u drugi jer je zamišljena ideja bila da ih se premjesti u logore kojima (još) nisu „prijetili“ saveznički vojnici.²⁸³

²⁷⁸ Bruneteau, B., *Stoljeće genocida: Nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande*, Politička kultura, Zagreb 2005., str. 88.

²⁷⁹ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 252.

²⁸⁰ *Ibid.*, str. 255.

²⁸¹ *Ibid.*, str. 252.

²⁸² Bauer, Y., *Jews for sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, Yale University Press, New Haven and London 1994., str. 241.

²⁸³ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 42.

Za naciste koncept marša smrti nije bio nov. Prvi poznati marš organiziran je još u siječnju 1940. godine kad je osamsto poljskih ratnih zatvorenika, isključivo Židova, marširalo 95 kilometara od Lublina do Biala Podlaske. Samo ih je nekolicina preživjela marš dok ih se većina ili smrznula ili su ih usput pobili esesovci iz pratnje. Sljedećih godina na marševe smrti nacisti su odvodili Židove nakon likvidacije geta, a sovjetske ratne zarobljenike tjerali su da marširaju na zapad u improvizirane logore. Najmasovniji marševi smrti izvedeni su u jesen 1944. godine, a jedan od najstrašnijih zabilježen je u Mađarskoj u studenom 1944. godine, nakon što je na Eichmannov izričit zahtjev, gotovo 80 000 Židova, uključujući žene i djecu, natjerano da se uputi na zapad u smjeru Austrije. Oni koji su preživjeli to stravično putovanje, naposljetku su dospjeli u logore poput Mauthausena i Dachaua.²⁸⁴

Dakle, iako su zarobljenici marširali pod strašnim uvjetima i prije, masovna evakuacija zatvorenika iz logora zapravo započinje s oko 68 000 zatvorenika koji su krenuli iz Auschwitza 18. siječnja 1945. godine.²⁸⁵ Dok je Crvena armija bila udaljena samo nekoliko kilometara, one koji su preživjeli, a nisu ostavljeni u logoru (njih oko 60 000 „sposobnih“) Nijemci su uključili u hod pješice prema zapadu. Zatočenici iz Auschwitza marširali su prema Reichu u dva glavna smjera. Jedan je išao sjeverozapadno, a drugi zapadno. Za oko 20 000 zatočenika iz Auschwitza odredište je bio koncentracijski logor Bergen-Belsen u Donjoj Saskoj.²⁸⁶

U gotovo svim ostalim logorima odvijao se sličan postupak. Visokopozicionirani esesovci otputovali su vlakovima i automobilima, a esesovskih stražara općenito nije bilo dovoljno da bi tisuće logoraša koji su krenuli na marš mogli dobro čuvati.²⁸⁷ Zatočenike odjevene u tanke logoraške odore potpuno neprimjerene za snijeg i oštre poljske zimske vjetrove, batinama su istjerali iz logora i poredali uz cestu da krenu na marš. Ljudi su ostajali bez snage i umirali. Svakoga tko bi se samo sagnuo ili zastao samo na tren, smjesta su ubijali.²⁸⁸ Onoga tko više nije mogao dalje ubio bi neki od esesovaca ili bi bio ostavljen na putu. Mnogi su pokušali pobjeći ili se sakriti, ali ako bi bili uhvaćeni, bili bi iznova izručeni

²⁸⁴ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 265.

²⁸⁵ Bauer, Y., Jews for sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945, Yale University Press, New Haven and London 1994., str. 241.

²⁸⁶ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 265.-268.

²⁸⁷ Kogon, E., Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora, Globus, Zagreb 1982., str. 244.

²⁸⁸ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 265.-266.

ili ubijeni.²⁸⁹ U kaotičnim beskrajnim redovima koračale su kolone ljudi, dan za danom, često tjednima, u kojima se svatko brinuo samo za sebe.²⁹⁰

S obzirom na način na koji su tretirani zarobljenici, cilj je morao biti da ih što manje preživi kada se postigne odredište. U svjedočenju gotovo svih preživjelih, marševi zauzimaju središnje mjesto, obično između 20-30 posto priče. Sudeći po sjećanjima preživjelih, marševi smrti su bili gori od logora, ako je to ikako bilo moguće. Nitko nije pomogao stotinama tisuća ljudi u marševima i barem ih je 60 posto umrlo po putu.²⁹¹

12. Procjena broja žrtava

O ukupnom i točnom broju osoba koje je nacionalsocijalistički režim otpremio u koncentracijske logore do danas ne postoji pouzdana dokumentacija i moguće je da zauvijek ostane samo na procjeni.

Politički odjel brinuo se o točnim podacima o svim zatvorenicima koji su se nalazili u logoru, umrli u logoru, iz logora bili otpušteni ili poslani u transporte. Točno uzimanje podataka kod dolaska bilo je, prema tome, jako važno. Za svakog zatvorenika popunjavao bi se osobni arak, u koji su se unosili prije svega osobni podaci, osobni opis, službeno mjesto odakle je zatvorenik upućen, podaci o služenju vojske, prethodne kazne i vrste zatvora. Zatvorenici su svojim potpisom morali potvrditi da su njihovi navodi istiniti jer se zbog krivih podataka najoštrije kažnjavalo. Iz osobnog arka podaci su se prenosili u karton, a uz jedno i drugo prilagala se fotografija zatvorenika. Osobni arak poslije bi dobio i druge priloge (nalog za zatvor, opis istrage u Gestapou, dokumente i slično) i zajedno su tvorili zatvoreničke akte. Kasnije su se od mjesnih ili župnih ureda tražile potvrde o rođenju i vjenčanju da bi se provjerilo je li zatvorenik dao kod prijema istinite podatke. Tako je rukovodstvo logora dobivalo donekle jasnu sliku o prošlosti zatvorenika. Gotove zatvoreničke akte ponekad bi odnosili komandantu, inače bi ležali poredani abecednim redom u Političkom odjelu u željeznim škrinjama i u svako doba su bili na raspolaganju. Sam zatvorenik nikad nije imao uvida u njih; mogli su biti istiniti i pravi ili krivi i falsificirani.²⁹² Nacisti su prilikom evakuacije logora uništavali dokumentaciju, odnosno dokaze. Zapisi iz logora, ukoliko su sačuvani, nisu bili vođeni po pravilima i u njima su mnoge rupe. Esesovska evidencija

²⁸⁹ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 244.

²⁹⁰ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 266.

²⁹¹ Bauer, Y., *Jews for sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, Yale University Press, New Haven and London 1994., str. 241.

²⁹² Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 56.

smrtnosti u logorima služila je kao službeni indikator životnih uvjeta u logorima i treba imati na umu da je tim brojkama manipulirano kako bi se stvorila određena predodžba o logoru. Primjerice, ukoliko bi s vrha došla naredba da se smrtnost u nekom logoru smanji, upravitelji logora bi zapovijedili da se bolesni i iscrpljeni od rada presele u neki drugi logor. Takvi bi se našli u transportima u kojima ne bi bili registrirani, a umrli bi na putu ili bi bili ubijeni odmah po dolasku na destinaciju. Tako se o njima gubio svaki trag.²⁹³

Pokušaji utvrđivanja točnog broja vlakova pristiglih u Auschwitz, provedenih odabira i žrtava poslanih u plinske komore do početka studenog 1944. godine još uvijek su neuspješni jer je dokumentacija koju je vodio Politički odjel uglavnom uništena od strane SS-a. Ipak, postoje određene brojke koje mogu dati uvid u provedene selekcije. Sofsky navodi da je od 69 025 Židova deportiranih iz Francuske, njih 27 200 je dobilo zatvoreničke brojeve dok je 41 805 odmah ubijeno u plinskim komorama. Od 24 906 belgijskih Židova, 8 435 je registrirano i primljeno u logor; od 53 789 grčkih Židova, 12 757 je primljeno u logor. Od 458 000 mađarskih Židova dovedenih u rano ljeto 1944. godine u Auschwitz, 350 000 je ubijeno plinom, a 108 000 je poslano na prisilni rad, uključujući velik broj mladih žena s obzirom da je mađarska vojska velik broj muškaraca unovačila.²⁹⁴ Rees navodi slične podatke: 438 000 Židova iz Mađarske, 300 000 iz Poljske, zatim 69 114 iz Francuske, 60 085 iz Nizozemske, 55 000 iz Grčke, 46 099 iz Čehoslovačke i Moravske, 24 906 iz Belgije, 10 000 iz Jugoslavije i 7 422 iz Italije.²⁹⁵ Na temelju 329 transporata čiji se brojevi mogu rekonstruirati, može se izračunati da je prosjek zaprimanja u logor bio 25.9 posto s time da, zbog nedostatka pouzdanih podataka, ovdje nisu uračunate masovne deportacije iz Mađarske. Od tih 417 727 žrtava, 108 244 je registrirano u navedenom periodu dok je 309 483 ubijeno odmah.²⁹⁶ Po sadašnjim procjenama od 1,3 milijuna ljudi poslanih u Auschwitz, tamo ih je umrlo 1,1 milijun. Od tog broja zastrašujući milijun ljudi bili su Židovi, a među pripadnicima nežidovskih naroda bilo je oko 70 000 poljskih političkih zatvorenika, više od 20 000 Roma, 10 000 sovjetskih ratnih zatvorenika, stotine Jehovinih svjedoka i drugih ljudi koji su u logoru završili zbog tko zna kakvih perverzih razloga, a ponekad bez ikakvog razloga.²⁹⁷ Isti problem koji postoji u istraživanju esesovskih dokumenata postoji i prilikom istraživanja žrtava logora u NDH. Relevantna dokumentacija glavnih organizacija Ustaškog pokreta i

²⁹³ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 42.

²⁹⁴ *Ibid.*, str. 252.

²⁹⁵ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 300.

²⁹⁶ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 252.

²⁹⁷ Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 300.

vlade NDH, poput Glavnog ustaškog stana, Ministarstva unutarnjih poslova i dr. velikim dijelom nedostaje jer je većinu uništila vlast NDH prije propasti.²⁹⁸

Zanimljiv je i podatak za Auschwitz glede sovjetskih ratnih zarobljenika. Budući da su oni bili registrirani u logorskim knjigama i svaki je zarobljenik dobivao broj, vlasti Auschwitzu su se našle pred problemom, odnosno kako u *Totenbuchu* (knjizi umrlih) objasniti tisuće i tisuće smrti. Rješenje su našli tako što su jednostavno izmišljali različite bolesti od kojih se umiralo, primjerice, zabilježeno je 600 smrti od „srčanog udara“. Taj su problem logorske vlasti poslije, kad su počeli dolaziti Židovi, rješavale tako što jednostavno u logorske knjige nisu zavodile golemu većinu onih za koje je odlučeno da ih se smjesta pobije.²⁹⁹

Donedavno nitko nije znao koliko je ljudi pobijeno tijekom 1942. godine u logorima. Nacisti su uništili sve dokumente iz kojih bi se mogla utvrditi istina, pa su se zbog toga procjene jako razlikovale sve dok dotadašnja saznanja nije proširilo otkriće u Uredu za javne dokumente u Londonu. Riječ je o tekstu njemačkog brzojava, koji su Britanci uhvatili i dešifrirali, a koji sadrži statističke podatke o broju ubijenih u logorima smrti obuhvaćenim Operacijom Reinhard, i to do 31. prosinca 1942. godine. Taj njemački brzojav otkriva da je u Treblinku, Bełżecu, Sobibóru i Majdaneku do tog trenutka ubijeno ukupno 1 274 166 ljudi. Taj ukupan broj se dalje razbija na sastavne dijelove: 24 733 u Majdaneku, 101 370 u Sobibóru i 434 508 u Bełżecu. U uhvaćenom brzojavu za Treblinku je navedena brojka od 71 355, ali očito je riječ o tiskarskoj pogrešci, jer da bi se dobio ukupan zbroj od 1 274 166, broj ubijenih u Treblinku trebao bi iznositi 713 555. Po službenim podacima, Treblinka je tijekom 1942. godine bila najveće nacističko središte za ubijanje i Auschwitz je u tom periodu znatno zaostajao za njom.³⁰⁰ Po dosadašnjim izračunima i procjenama, oko 225 000 Židova je ubijeno u Chelmnju, 250 000 u Sobibóru, 600 000 u Bełżecu i 974 000 u Treblinku.³⁰¹ U

²⁹⁸ Geiger, V., et al., Jadovno i Šaranova jama: Kontroverze i manipulacije, Review of Croatian History, vol. 13, br. 1, 2017., str. 266.

²⁹⁹ Rees, L., Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje", Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 84.-85.

³⁰⁰ *Ibid.*, str. 172.-173.

³⁰¹ Rees za ukupan broj ubijenih u Treblinku navodi broj između 800 000 i 900 000 ljudi.

Majdaneku je ubijeno 200 000 ljudi³⁰², od čega oko četvrtina u plinskim komorama, a Židova između 50 000 i 60 000.³⁰³

Ne smije se zaboraviti ni na bjegove iz logora, iako je vrlo mali broj ljudi uspio pobjeći. Iz Sachsenhausena su prva tri bijega prijavljena 1942. godine, a u 1943. godini nitko nije pobjegao. Godinu nakon u bijegu je uspjelo 96 logoraša, a u prvim mjesecima 1945. godine njih 288. U Dachauu je u periodu od 11. ožujka 1943. do 18. siječnja 1945. godine zabilježeno 338 bjegova. U Mauthausenu je u razdoblju od četiri godine, odnosno od 1938. do 1942. prijavljeno 30 bjegova, u 1943. godini njih 44, u 1944. ih je bilo 226, a početkom 1945. godine 339, iako je samo 31 logoraš pobjegao iz najutvrđenijeg, glavnog logora. Od sveukupno 639 logoraša koji su pobjegli iz Mauthausena, barem ih je 165 ulovljeno i ponovno zatočeno. U cijelom Auschwitzu je zbog nepotpune statistike zabilježeno samo osam bjegova između 1940. i 1941. godine, da bi brojka skočila u 1942. godini na 120, od čega je Gestapo uhvatio njih 65. Od 310 prijavljenih bjegova u 1943. godini, 156 je uhvaćeno, a u 1944. godini je zabilježeno 209 bjegova od čega je 42 uhvaćeno.³⁰⁴ Broj pokušaja bjegova se povećavao kako se rat bližio kraju. Šanse uspješnog bijega su ovisile o satelitskim logorima koji su bili slabije utvrđeni u usporedbi s glavnim logorima koji su podsjećali na prave utvrde.³⁰⁵

U slučaju mnogih žrtava nemoguće je sa sigurnošću odrediti koje je bilo točno mjesto i vrijeme smrti. Istraživači moraju biti posebno oprezni prilikom sastavljanja listi žrtava Drugog svjetskog rata jer se podaci vrlo često temelje isključivo na izjavama ljudi umjesto na službenim dokumentima. Te izjave su i od preživjelih, ali i od članova obitelji i lokalnog stanovništva koji tada nisu bili svjesni svih okolnosti, vremena i mjesta ubijanja, niti počinitelja zločina i vrlo često se razlikuju ovisno o tome tko je dao izjavu. Svakako treba uzeti u obzir i manipulacije podacima i brojevima žrtava jer se na nekim mjestima informacije

³⁰² Procjene broja žrtava za Majdanek se jako razlikuju. Mirković (Mirković, M. u *Holokaust - najgnusniji zločin u povijesti svijeta*, u Kraus, O. (ur.), *Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Židovska općina Zagreb*, Zagreb 1996., str. 83.) navodi brojku od sveukupno 800 000 ljudi, Gilbert (Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001., str. 297.) procjenjuje između 300 000 i 450 000 ljudi, a Hilberg (Hilberg, R., *The Destruction of European Jews*, Holes & Meier, New York 1985., str. 338.) procjenu iznosi samo za broj Židova koji iznosi 50 000.

³⁰³ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 260.

³⁰⁴ Rees (Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 60.) pak ima druge podatke gdje navodi da je samo dvoje ljudi pokušalo pobjeći tijekom cijele 1940. godine. Broj se povećao na sedamnaest tijekom 1941. godine, a potom stalno rastao stoga se 1942. bilježi 173 bijega, 1943. godine 295 i 312 u 1944. godini.

³⁰⁵ Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996., str. 58.

u potpunosti razlikuju, od umanjivanja do uvećanja broja žrtava. Često se može naići i na duple navode poput smrti iste osobe na dva različita mjesta ili u različito vrijeme. Svemu tome pogoduje i činjenica da su mnogi logoraši seljeni iz jednog logora u drugi, a većina logora je imala i brojne satelitske logore za koje se često uopće nije vodila evidencija ili žrtve tih logora nisu zavedene kao žrtve glavnog logora i stoga su ostale nezabilježene, kao i žrtve ubijene izvan logora u njegovoj neposrednoj blizini.

Problem broja žrtava u koncentracijskim logorima i logorima smrti, ali i žrtvama Drugog svjetskog rata općenito, zbog brojnih je razloga jedno od najkompliciranijih polja istraživanja i svakako zahtijeva dodatna proučavanja. Utvrđivanje broja ne smije biti temeljeno na improvizacijama već na specifičnim i stvarnim indikatorima. Još uvijek postoje mnoga otvorena pitanja vezana za ovu tematiku i upravo zbog nedovoljnih sustavnih istraživanja, informacija i znanja, ali i volje, uz dodatne osobne, nacionalističke i političke razloge, mnogi pružaju i koriste se arbitrarnim informacijama.

13. Zaključak

Koncentracijski logori i logori smrti su uništili osnovne koncepte civilizacije, razuma, napretka, slobode i razumijevanja naprasnom brutalnosti, svojevolsnosti u ljudskom ponašanju i ravnodušnom okrutnosti. Predstavljali su vrhunac zvjerstava u povijesti društvene moći i moderne organizacije. Većina zatvorenika došla je u logor s iluzijom, kojom su ih obmanuli Gestapo ili policija, da će ondje provesti samo određeno vrijeme. Glavni cilj logora bio je isključiti svakog stvarnog ili naslućenog protivnika nacionalsocijalističke vladavine, a sporedni ciljevi bili su zastrašivanje stanovništva, iskorištavanje robovskog rada i održavanje logora kao mjesta esesovskih vježbanja i eksperimenata. Bio je to svijet ljudi izoliranih od ostatka svijeta suočenih sa smrću, u teškim i lošim životnim uvjetima, lišenih osnovnih životnih prava.

Svatko tko proučava, istražuje i piše o logorima susreće se s paradoksom. Iako je količina dostupne dokumentacije velika, ipak je nedostatna. Od svoje propasti, Treći Reich je istraživan u najsitnije detalje, više nego bilo koji moderni diktatorski režim. Mnoštvo studija, svjedočanstava i originalnih dokumenata razasuti su diljem svijeta, a opet postoje očite rupe i u povijesti i u literaturi koje se često ignoriraju.

Kao što se može vidjeti, procjene se razlikuju od istraživača do istraživača i u pojedinoj literaturi brojevi variraju i sve do danas se može susresti s pokušajima manipulacije broja žrtava stradalih od strane nacističkog i ustaškog režima, kao i upornim pokušajima

relativizacije žrtava. Ono što se iz toga može zaključiti je da se brojkama treba pažljivo raspolagati i da je pred znanosti još uvijek dug, mukotrpan i neizvjestan put istraživanja povijesti, prilikom čega treba biti svjestan mogućnosti da se točan broj žrtava koncentracijskih logora i logora smrti nikada ne otkrije i da zauvijek ostane samo na procjenama. Valja imati na umu da uskoro više neće ostati nitko s osobnim iskustvom iz logora. S tim se pojavljuje i opasnost da povijest nestane u nekoj dalekoj prošlosti i postane tek jedna od brojnih povijesnih strahota. Možda će budući naraštaji na logore gledati na isti način, kao tek jednu od brojnih loših stvari što su se događale u davnoj prošlosti, a kojih se danas više nitko ne sjeća. Međutim, to se ne smije dopustiti. O ponašanju ljudi mora se suditi u kontekstu vremena. Sudi li se u kontekstu sofisticirane europske kulture iz sredine dvadesetog stoljeća, onda su logori i nacističko „konačno rješenje“ najniža točka u cijeloj povijesti. Holokaust se dogodio u srcu europskog kontinenta, kolijevke civilizacije koja se dotad poistovjećivala s vrijednostima humanizma, modernosti i napretka. Počinitelj je potjecao iz zemlje koja se smatrala utjelovljenjem te visoke kulture u svojoj klasičnoj i znanstvenoj dimenziji. Zbog zločina nacističke nacije, svijet je postao svjestan što, kad postanu bešćutna, mogu učiniti obrazovana, tehnološki napredna ljudska bića. To se saznanje ne smije nikada zaboraviti.

Literatura

- [1] Bauer, Y., *Jews for sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, Yale University Press, New Haven and London 1994.
- [2] Bruneteau, B., *Stoljeće genocida: Nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande*, Politička kultura, Zagreb 2005.
- [3] Cheyette, B., *The Ghetto: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2020. (elektronička verzija)
- [4] Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008.
- [5] Drvendžija, I., Drača, V., *Analiza emocija u iskazima preživjelih iz sustava logora Gospić-Jadovno-Pag u ljeto 1941. godine*, Politička misao, vol. 56, br. 2, 2019., str. 116.-144. (dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/226347> , 15. 12. 2020.)
- [6] Geiger, V., et al., *Jadovno i Šaranova jama: Kontroverze i manipulacije*, Review of Croatian History, vol. 13, br. 1, 2017., str. 259.-271. (dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/191125>, 15. 12. 2020.)
- [7] Gilbert, M., *Holokaust: Putovanje u potrazi za prošlošću*, Vizura, Zagreb 2001.
- [8] Hilberg, R., *The Destruction of European Jews*, Holes & Meier, New York 1985.
- [9] Horvatić, F., *Logor Danica u Koprivnici*, Podravski zbornik, br. 1, 1975., str. 43.-45. (dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/234376>, 15. 12. 2020.)
- [10] *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.
- [11] Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982.
- [12] Kraus, O. (ur.), *Zna li se 1941.-1945.: Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996.
- [13] Rajchman, C., *Ja sam posljednji Židov: Treblinka 1942.-1943.*, Fraktura, Zaprešić 2014.
- [14] Rees, L., *Auschwitz: Nacisti i "konačno rješenje"*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005.
- [15] Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, New Jersey 1996.
- [16] Wachsmann, N., *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2015. (elektronička verzija)
- [17] <https://www.theholocaustexplained.org/the-camps/bergen-belsen/conditions-inside-bergen-belsen/> , 15. 12. 2020.